

Reformáció és történelmi hagyomány

(A reformáció genfi emlékművének történelmi jelentésrétegei)

Közismert Illyés Gyula 1946-ban írt verse, *A reformáció genfi emlékműve előtt*. A költő egyik legnagyobb szabású, történelemfilozófiai ihletettségű költeményét a genfi nemzetközi reformációemlékmű megtekintésének hatására írta. A vers – elemzői egybehangzó véleménye alapján¹ – arra keresi a feleletet: megéri-e az emberi haladás érdekében hozott áldozat az eredményt; a reformátorok szobrai láttán föl-idéződő múlt azt a gondolatsort indítja el, hogy milyen viszonyban áll egymással egyéni tehetség és történelmi fejlődés, a szabad választás és a választást meghatározó tényezők rendszere. Nagy események szolgálatában hol a határ a célok megválogatásában? Illyés igenli a történelmi változást, de elítéli a harcot, bár tisztelni tudja, aki vállalja azt; gyűlöli a harcba az elvakultságot, de tudomásul veszi, hogy a harc lehetőségei közt ott van annak elvakult küzdelemmé fajulása.

A költő a grandiózus emlékmű alapvetően heroikus reformációképét emeli általános érvényű történelemfilozófiai tanulsággá.

Tanulmányom célja ennek a reformációképnek történelmi értelmezése, amely nemcsak az említett költemény jelentésének megfejtéséhez nyújthat támpontokat, de az emlékműállításokban testet öltő század eleji historizáló közgondolkodás elemeinek rendszerezéséhez, valamint a századforduló európai protestáns önszemléletének és a protestantizmus egyetemességének kérdéseihöz is adalékként szolgálhat.

Az emlékművekről általában

A történelmi emlékművek iránt a történészek érdeklődése az elmúlt évtizedekben erősödött fel.² Történeti forrásértéküket az adott kor történeti köztudatát kifejező/alakító mivolt-

1 *Béládi Miklós*: Történelmet vallató szándék. In: Illyéstől–Illyésről. Összeáll. Pásztor Bertalan. Bp. 1990. 192–195.; *Izsák József*: Illyés Gyula. Bp. 1986. 419–425.; *Tamás Attila*: Illyés Gyula. Bp. 1989. (Kortársaink) 172–173.

2 Ez az érdeklődés egyrészt a történeti antropológia részéről jelentkezett, mely a 19. századi nacionalizmus kutatása során egyre nagyobb figyelmet fordított annak tárgyi emlékeire: középületekre, emlékművekre, valamint a nemzeti hagyomány „kitalálásának” egyéb eszközeire, a lobogókra, himnuszokra, évfordulókra, nemzeti ünnepekre, s az ezekhez kapcsolódó megemlékezésekre, s ezen „monumentumok” rendeltetésére, mely abban áll, hogy a nemzeti ideológia számára olyan értékeket és magatartási normákat jelenít meg, melyek egy (elképzelt) ideális múlttal való kontinuitást biztosítják. Ld. *Eric Hobsbawm*: Inventing Traditions. In: *The Invention of Tradition*. Ed. by Eric Hobsbawm and Terence Ranger. London, 1983. 1–14. Az érdeklődés másrészt historiográfiai oldalról is felerősödött: egyre intenzívebb kutatások vizsgálják a laikus történeti tudat kialakulását, a történelem és emlékezet viszonyát, a történeti közgondolkodás formálását és formálódását, melynek egyik leglátványo-

tuk adja meg, amely rávilágít alkotásuk korának politikai-kulturális viszonyaira, s az emlékművet felállítók (rendszerint a hatalmon levők) történelemszemléletére is. Az emlékművek félúton helyezkednek el a művészet és a propaganda között. Ellenállnak a művészettörténeti elemzésnek, hiszen mondanivalójuk, üzenetük közhely, az emberi gondolkodás mindenki által ismert csomópontjait testesítik meg,³ művészi kifejezőeszközeik ennek következtében csekélyek és ismétlődőek. Az emlékművek hatni akarnak, és ezt elsődlegesen grandiozitással, „monumentalitással” érik el.⁴ Tömeges megjelenésük a köztereken időben egybeesik azzal a nagyarányú társadalmi átrendeződéssel, mely a tömegek politikában való megjelenését és ezzel párhuzamosan az állami politika változását hozta, hiszen az emlékműállítás elterjedése egybeesik, illetve kis késéssel követi az állami oktatás tömegessé válását, s a tömegsajtó megjelenését.⁵ A témával foglalkozók az emlékművek nemzeti jellegét, politikai-ideologikus fogantatását hangsúlyozzák.⁶ Már maga a modern emlékmű megjelenése: szobrot állítani olyanoknak, akik nem szentek és nem királyok, s a szobor színteréül a temető vagy a templom belseje helyett az utca és a tér nyilvánosságát választani, egy ideológiai konstrukció eredményeként jön létre, amely azonban nem független a társadalomtörténeti változásoktól. A modern emlékmű a modern városkép kialakításának egyik eszköze, amelyet a tágas utakat, széles tereket kialakító, felgyorsult 19. századi urbanizációs fejlődés hívott életre először a nagyvárosokban, majd a nagyvárosi „szobormánia” divatjával megfertőzött vidéki városok százaiban.⁷ A modern emlékmű tárgya nem a szent vagy a felkent személy, hanem a „nagy ember”, az akarat, az akció, vagy a tudományos gondolkodás hőse, aki a humanista eszményből fakadó liberális és laikus moralitás példaképe. A szoborállítás első nagy hulláma Franciaországban a francia forradalom idején következett be és mindig új erőre kapott, valahányszor egy liberális forradalom optimista, laikus és pedagógikus rendszere lépett a hagyományos és vallásos értékeket előnyben részesítő konzervatív rend helyébe.⁸ Ezzel szemben a restauráció berendezkedése kezdetben kifejezetten tartózkodott attól, hogy a monarchikus hősök számára emlékművet állítson, így nem kapott köztéri emléket a Napóleon által ártatlanul kivégzett Enghien herceg sem, s a vendée-i kiráypárti felkelők elrettentése emléke sem a csatatéren, hanem sírjuk helyén készült el. Az emlékműállítás az 1830. évi júliusi forradalom után azonban új lendületet kapott és lassan a tradicionális, konzervatív érzésűek számára is elfogadott lett, annál is inkább, mert a felállított emlékmű nemcsak azt tünteti ki, akinek tiszteletére készítették, hanem azt is, aki állította.

Az emlékművek egyrészt tartósnak szánt propagandacélt szolgáltattak, mely abban áll, hogy az emlékmű maradandó, „örök” és állandóan *látható* anyagban megtestesült tekintélye morális erőt kölcsönzött állítóinak; másrészt politikai rituális erejük volt és van: egy emlékmű köré az azonos ideológiát vallók rendszeresen elzarándokolnak, ott gyűléseket tarthat-

sabb megnyilvánulása a történelmi emlékmű. Ld. Az alább is többször idézendő Pierre Nora francia történész irányítása mellett kiadott többkötetes művet: *Les lieux de mémoire*. I–III. Paris, 1984–1992.

3 *Sinkó Katalin*: A nemzeti emlékmű és a nemzeti tudat változásai. Művészettörténeti Értesítő 1983. 185.
 4 „...maradandó anyagban kivitelezett, az állandóság igényével elhelyezett, közösségi rendeltetésű művészeti alkotásokról van szó. Allegorikus, szimbolikus vagy jelszerű megnyilatkozásként általános érvényű mondanót, jelentést hordoznak.” *Wehner Tibor*. Köztéri szobraink. Bp. 1986. 38.
 5 *Póty János*: Emlékművek, politika, közgondolkodás. Budapesti köztéri emlékművei, 1945–1949. Így épült a Sztálin-szobor, 1949–1953. Bp. 1989. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 7.) 14.
 6 *George Mosse*: *The Nationalization of the Masses: Political Symbolism and Mass Movement in Germany*. New York, 1975.
 7 *Maurice Agulhon*: *La „statuomanie” et l’histoire*. *Ethnologie française* 1978. 146–147.
 8 I. m. 148.

nak, és ezzel az emlékmű környezetét szimbolikus térré változtatják. Az emlékműállítás – Maurice Agulhon francia történésznek a kortárs sajtóból kölcsönzött kifejezésével élve, a „szobormánia” (statuomanie) – tetőpontja a 19–20. század fordulójára esett, az emlékművek állításának gyakorlata ekkor még eléggé elterjedt volt ahhoz, hogy társadalmi mozgalmat, szenvedélyeket keltsen majd minden egyes terv, de már volt annyira tömeges, hogy a társadalmi hasznosságukat vagy célszerűségüket megkérdőjelező kritika is megjelent, felfigyelve a gombamód szaporodó emlékművek többségét a leleplezés után váró elkerülhetetlen közömbösségre.

A 19. században keletkezett emlékművek tipizálását Thomas Nipperdey német történész végezte el, főként a német területeken felállított emlékművek alapján.⁹ Nipperdey külön csoportba sorolja a *monarchikus-dinasztikus nemzeti emlékműveket*, melyek eredetükben a reneszánsz-barokk hercegi dicsőítő monumentumokra nyúlnak vissza. Eleinte csak uralkodóknak, fejedelmeknek, hadvezéreknek, később – angol példára – jelesebb gondolkodóknak is állítottak emlékműveket, így például Rousseau-nak. Egy további csoportot az *emléktemplomok* alkotnak, melyek első és leghíresebb megvalósulása a párizsi Szent Genovéva-templomból kialakított Panthéon már a demokratikus nacionalizmus jegyében született a francia forradalom idején, de idesorolható a speyeri protestáció háromszázadik évfordulójára felépített *Gedechtnisskirche* is. Az emléktemplom megjelenése a művészet szekularizációját jelezte, de egyben utat nyitott a nemzeti emlékhelyek szakralizációjához is, ami a 19. század végére általánossá lett. Az emlékműveket illető tisztelet persze nem külső formai jegyekben, hanem a monumentum által sugallt „belső üzenet” közgondolkodást formáló jellegében nyilvánult meg. A következő típus, a *nemzeti-demokratikus emlékművek* hőse maga a nép, és a mű tárgyát, mondanivalóját a nép/nemzet emlékezetre méltó tettei jelentik. Ennek egyik legillusztráltabb példája a lipcsei „népek csatája” emlékmű, illetve a Rodin által megformált *Calais-i polgárok*. Ez utóbbi arra is példa, hogy a modern emlékművek is rendelkezhetnek kivételes művészi értékkel. Az utolsó nagy csoportot a *történeti-kulturális emlékművek* alkotják, mint amilyen például a wormsi *Lutherdenkmal* vagy a Regensburgban 1830 és 1842 között felépült, Széchenyi és Eötvös által is megcsodált *Walhalla* szoborcarnoka, mely a német történelem nagy alakjainak megörökítésével a német egység programját szimbolizálta. Véleményem szerint idetartozik az 1889-re, a nagy francia forradalom centenáriumára felépült Eiffel-torony is, mely a felvilágosodás és a forradalom eszméinek, az emberi haladásba vetett töretlen hitnek kívánt emlékműve lenni.¹⁰ Ezeknek a történeti-kulturális monumentumoknak a sorába tartozik tanulmányom tárgya, az 1917-ben felavatott genfi nemzetközi reformációemlékmű is (Monument international de la Réformation).

A genfi emlékmű építéstörténete és leírása

Először 1835-ben merült fel egy jómódú genfi polgár, a filantróp Jean-Jacques Sellon, a genfi *Béketársulat* alapítójának fejében a gondolat, hogy Kálvinnak szobrot kellene állítani. Szégyen, hogy Genf még nem adózott emlékművel legnagyobb, igaz fogadott fiának, s ezt a mulasztást annál inkább pótolnia kell, hiszen a város nem kevésbé híres, másik nagy fiának (szülöttjének), Rousseau-nak már 1834 óta állt az emlékműve. Sellon a konzervatív protes-

⁹ Thomas Nipperdey: Nationalidee und Nationaldenkmal in Deutschland im 19. Jahrhundert. Historische Zeitschrift 1968. Bd. 206. 529–533.

¹⁰ Az Eiffel-torony építésének körülményeiről, a megszületése körüli ideológiai-politikai vitákról kiváló összefoglalás: Henri Loyrette: La tour d’Eiffel. In: Les lieux de mémoire. III. Les France. 3. De l’archive à l’emblème. Sous la dir. de Pierre Nora. Paris, 1992. 475–503.

táns körök ellenvetésére, miszerint Kálvin nagy hangsúlyt helyezett a „faragott kép” készítésének őszövségi tilalmára, sőt kifejezetten megtiltotta azt is, hogy neki síremléket állítsanak, azt válaszolta: a legfőbb genfi protestáns templomban, a *Cathédral Saint-Pierre*-ben már 1648-ban, alig több mint egy emberöltővel Kálvin halála után felállították a „harminc-éves háborúban”, a katolikusok elleni küzdelemben elesett protestáns hadvezér, a francia arisztokrata Rohan herceg hatalmas szoborral ékesített síremlékét. De a középkori székesegyház számos figurális üvegábrázolását is meghagyták, hiszen azok szépek és Genf régi történelmének tanúi. Különbösen is, a nagy reformátor végakarata csak személyiségének nemes egyszerűségét bizonyítja, de semmiképp sem kötelezi a hálás utókort arra, hogy méltó emlékjel állításától tartózkodjon. A *Compagnie des pasteurs*, a lelkipásztori testület azonban máshogy határozott, így 1835-ben, a város reformációjának 300. évfordulóján (amire később még visszatérünk) egy harcias, hitvitázó szellemben fogant (a pápát Antikrisztusként aposztrofáló) feliratot szerkesztettek, amit a kezdeményező az ekkor már jelentős mértékben katolikus lakosságú városban semmiképp nem talált illendőnek, s a vallási ügyekben semlegességére kínosan ügyelő kormányzat nem is engedélyezett.¹¹

A terv felújítására csak mintegy hatvan évvel később, jócskán eltérő körülmények között és megváltozott formában került sor. Auguste Chantre, a teológiai kar professzora vetette fel a gondolatot, hogy a Kálvin által életre hívott *Akadémia* (a *Genfi Egyetem* jogelődje) alapításának 350. évfordulójára a nemzetközi reformációnak emlékművet kellene emelni, különös tekintettel a kálvini reformáció angolszász (angol, skót és amerikai) kapcsolataira.¹² A kezdeményezés kedvező visszhangra talált, s Charles Borgeaud, a történeti és jogi kar professzora került a szervezés élére. Ő kifejezetten a „kálvini műnek”, a kálvinizmus egyetemes történeti jelentőségének a megörökítését tette meg az emlékműállítás fő céljának. A következő években megalakult emlékműegyesület az építés finansziális hátterének biztosítására széles körben tájékozódott az európai és tengerentúli protestáns országokban, így hazánkban is. Az emlékműépítéssel együtt egy Reformációtörténeti Múzeum és tanszék, illetve egy kálvini könyvtár létesítését is elhatározták.¹³ A szervezési munkálatok elhúzódtak, főként a megfelelő *történelmi* helyszín és a 71 benyújtott pályamunka közül a legalkalmasabb kiválasztása okozott vitákat az emlékműállítás terve iránt élénk érdeklődést mutató genfi közvéleményben. Így 1909 júliusában, Kálvin születésének négyszázadik évfordulóján rendezett ünnepségeken, francia, német, angol, skót, amerikai, holland és magyar küldöttségek jelenlétében csak az alapkövetételre került sor. Az emlékmű építését figyelemmel kísérte az európai és amerikai protestáns közvélemény; szó volt róla, hogy a felavatás az angol király (V. György) és a német császár jelenlétében (II. Vilmos) történik meg, de a világháború kitörése után erről többet nem lehetett szó és 1917-ben a Reformáció nemzetközi emlékművét végül is szűk körű ünnepség keretében adták át Genf városának.

Az emlékmű Genf középkori városmagjának falain kívül, annak közvetlen előterében, a Kálvin idejében emelt („reformátorok falának” nevezett) védműnek támaszkodva helyezkedik el.¹⁴ Mintegy száz méter hosszú, tíz méter magas fal alkotja az emlékmű hátterét, me-

11 Ennek az első emlékműállítási kísérletnek a dokumentumai megtalálhatók a Genfi Nemzeti Könyvtár (a Bibliothèque National de Genève) rölpap- és brosúragyűjteményében (Brochures Genevoises 1835/2) GF 567/126. kódjel alatt.

12 *Charles Borgeaud: Le Monument international de la Réformation. (= Borgeaud: Le Monument...)* In: Pages d'histoire nationale. Genève, 1934. 355–356.

13 Mindkettő meg is valósult, s ma egy épületben található a posztgraduális kutatásoknak helyt adó Institut d'Histoire de la Réformation és a Musée historique de la Réformation.

14 A helyszín a genfi történelemben szimbolikus fontossággal bír, hiszen a városra igényt formáló, katolikus szavojai fejedelemség erről az oldalról próbálta 1602. dec. 12-én váratlan éjszakai rohammal be-

lyet szoboralakok, reliefek, feliratok, valamint címerek szegélyeznek. Az emlékmű központi szoborcsoportján kívül, mely Kálvint, Farel (Genf első reformátora), Théodore Bèze-t (Kálvin legbensőbb tanítványa és közvetlen utóda) és John Knoxot (szintén tanítvány és Skócia reformátora) foglalja magában, balról és jobbról 3-3 szobor szerepel, melyek Coligny, a francia hugenották Szent Bertalan éjjelén meggyilkolt vezéré; Orániai (Hallgatag) Vilmost, a holland szabadságküzdelmek vezéralakját; Frigyes Vilmos brandenburgi választófejedelmet, Poroszország megeremtőjét és az üldözött francia hugenották befogadóját; az anglikán egyház zaklatásai elől Amerikába emigráló Roger Williamst, a lelkiismereti szabadság, a *Soul Liberty* első harcosát; Oliver Cromwellt, az angol polgári forradalom vezéré és a mi Bocskai Istvánunkat, a bécsi békében a magyar rendek számára a protestáns vallásszabadságot kiharcoló erdélyi fejedelmet ábrázolják. A szobrok alatt nyolc relief található, melyek a protestáns országok történetének egy-egy kulcsfontosságú eseményét örökítik meg. A központi szoborcsoporttól balra az első jelenetként a Genfben tartott első „evangélikus” prédikációt (1534), továbbmenve Coligny és Hallgatag Vilmos szobra között az 1598-ban IV. Henrik király által kiadott nantes-i ediktum aláírását látjuk, amely a majd negyven éven át tartó véres vallásháborúnak vetett véget Franciaországban. Hallgatag Vilmos szobrától balra a holland Egyesült Tartományok 1581-ben Hágában tartott általános rendi gyűlése látszik, mely kimondta II. Fülöp trónfosztását és megfogalmazta a kicsiny Hollandia függetlenségi nyilatkozatát. Frigyes Vilmos szobrától balra az 1685-ben a nantes-i ediktum visszavonása miatt menekülni kényszerült és a választófejedelemtől befogadott hugenották egy csoportjának potsdami fogadása van kőbe vésvé. A központi szoborcsoporttól jobbra az első jelenet John Knox prédikációját ábrázolja a Stuart-kori Skócia fővárosa, Edinburgh székesegyházában, 1572-ben; Williams szobrától jobbra a Mayflower hajón, 1620-ban Észak-Amerikába (Új-Angliába) érkező „zarándok atyák” partraszállását örökítette meg a szobrász, utalva a *Mayflower Compactre*, mely az amerikai demokrácia történetének legendás alapító aktusa. Cromwell szobrától jobbra az angol alkotmányos monarchiát alapító 1689-es *Bill of Rights* kiadását láthatjuk, míg Bocskai szobra mellett az 1606. decemberi, a bécsi béke pontjait szentesítő kassai országgyűlést ábrázoló relief zárja a sort.

A jelenetek felett különböző feliratok láthatók: kivonat a holland függetlenségi nyilatkozatból, a Bill of Rightsből, a nantes-i ediktumból, a bécsi béke szövegéből, a Mayflower-paktumból, végül a Miatyánk francia és angol nyelven. A feliratok nemzeti nyelven szerepelnek, kivéve a bécsi béke szövegét, mely latinul van felvésvé,¹⁵ és a fal felső részét szalagszerűen kitöltő latin mondatot, mely Genf jelmondata: *Post tenebras lux*. A központi szoborcsoport előtt színes gránitból kirakottan találjuk Genf, Bern és Skócia címerét. Az emlékmű központi falára merőlegesen annak két szélén két kőtömböt helyeztek el, melyekre Luther

venni a várost. A kortársak Isten különös kegyelmének tulajdonították a megmenekülést, s évente megemlékeztek róla. Az „Escalade” volt a református Genf naptárában még a karácsonyt is megelőző első munkaszüneti és ünnepnap, s máig fontosabb és népszerűbb, mint a szövetségi ünnepek. Köré számos színes folklór jellegű szokás szerveződött. Az emlékművön is szerepel az 1602-es évszám, utalva a genfi történelem e fontos fejezetére. Az eseményről, következményeiről, legendájának kifejlődéséről összefoglaló szintézis: L’Escalade de Genève, 1602. Histoire et tradition. Réd. Paul-F. Geisendorf. Genève, 1952.

- 15 A felirat a történeti hűség követelményének megfelelően megszóvegezésének, a Magyar Királyság akkori hivatalos nyelvén szerepel az emlékművön. Mivel Bocskai szobrának felirata őt „Prince de Transylvanie”-nak (Erdély Fejedelmének) címezi, a magyar történelemben tájékozott turisták kivételével a látogatók elég nehezen jöhetnek rá, hogy melyik nemzetet képviseli Bocskai, pedig – mint azt később látni fogjuk – a nemzeti elemnek kiemelkedő szerepe volt az emlékműállítás programjában.

és Zwingli nevét vésték fel. Az egyetemes reformációtörténet két Kálvint megelőző kulcszereplője nem kapott szobrot a Reformáció nemzetközi emlékművén, a hivatalos tájékoztatófüzet indoklása szerint azért, mert az ő emlékművük Wormsban (1868 óta) és Zürichben (1885 óta) található.¹⁶

A reformáció történeti jelentésváltozásai Genfben

Mit akart kifejezni az emlékmű, milyen eszmeáramlatok befolyásolták a mű kigondolói és megvalósítói? A kérdés megválaszolásához át kell tekinteni, hogy milyen történeti jelentésváltozásokon ment át Genfben a reformáció képe, s e célból érdemes belelapozni a reformáció-emlékezések történetébe, hogy kiderítsük, milyen, koronként változó, illetve korokat átívelő mondanivalójuk volt a megemlékezéseknek. Ez közelebb vihet az emlékmű történeti jelentésének megfejtéséhez, mert az emlékmű „évfordulós műfaj”, tehát genezisében is szorosán kötődik egy-egy kiválasztott történelmi évfordulóhoz és „laikus zarándokhely-státusát” is a rendszeresen ismétlődő, évfordulókhöz köthető megemlékezéseknek köszönheti.¹⁷

A 16. századi reformáció Genf számára már a kortársak értékelése szerint is valami gyökeresen újat hozott s „alapító aktusként” szolgált a fiatal városköztársaság identitásának, szellemi életének megformálásában. Például ekkor változtatják meg a város jelmondatát, ami eddig *Post tenebras spero lux* volt, most *Post tenebras lux* lesz, mert a város lakói, akik a szavojai fejedelem hűbéresének számító uruk-püspökük elűzésével nemcsak a hitüket reformálták meg, hanem a kis városköztársaság függetlenségét is megteremtették, egyfajta eszkatologikus biztonsággal éltek meg forrongó jelenüket. A várost Kálvin által kialakított egyházszervezete, lakosainak hite, kegyességük és szigorú erkölceik híre a 16. században a nemzetközi protestantizmus egyik fellegvárává, „új Jeruzsálemmé” avatta,¹⁸ ami a város értelmiségére, identitására is hatott. A történelmük iránt eddig meglehetősen érzéketlen genfiek már hét évvel a reformáció városukban történt bevezetése után, 1542-ben megbízást adtak egy szavojai nemesembernek, a Byron által is megénekelte „chilloni fogolynak”, François Bonivard-nak, hogy írja meg a város történetét. De tőle függetlenül is a rákövetkező három évtizedben fél tucat historiográfiai mű születik a városról. Ez mutatja, hogy a történetírás több mint államügy, a szerzők erudíciójából fakadó személyes szükséglet, és egyúttal a humanista igényű forráskritikai gondossággal jár együtt.¹⁹ A 16. században kikristályosodott „hagyomány” készen veszi át a 17. század. 1635-ben, a reformáció bevezetésének első centenáriumán nincsenek nagy megemlékezések, mégis az Akadémia végzős növendékeinek búcsúztatásán (a „Promotion du College” ünnepségén) az akkori rektor és teológiai professzor, Frédéric Spanheim *Geneva restituta* címen²⁰ fennmaradt beszédében értékelte a reformációnak a város

16 [Charles Borgeaud]: Monument international de la Réformation. Guide illustré officiel. (= Guide illustré...) é. n. [1917.] 2.

17 Póto János: i. m. 16.

18 Kálvin tiltakozott is a „tisza evangéliumhoz” méltatlan mitologizálás ellen: „...ils voulaient faire une idole de moi, et de Genève une Jerusalem... telles facons de faire ne sont que pour ruiner plutot que pour édifier”. („...belőlem bálványt, Genfből Jeruzsálemet akarnak csinálni, ... az ilyen dolgok épülés helyett romlásra vezetnek”) – írta egy 1552-es, a londoni református közösségnek küldött levelében. Ld. Lettres anglaises de Calvin. Éd. Albert-Marie Schmidt. Paris, 1959. 178.. id. Alain Dufour: Le mythe de Genève au temps de Calvin. In: Histoire politique et psychologie religieuse. Genève, 1966. 84.

19 S. Stelling-Michaud: Bonivard philologue, traducteur et lexicographe. Ambilly, 1955.

20 Idézi Olivier Fatio: Quelle réformation? Les commémorations genevoises de la réformation a travers, les siecles. Revue théologie et de philosophie 1986. 111–130., 112.

történetében betöltött szerepét. A „boldog reformáció” az isteni Gondviselés kétségtelen jó-téteményeként érte a várost, és a reformáció isteni műve Genfnek szabadságot, egyházának szabadulást hozott a babonáság és a „pápista barbárság” kiűzésével. A város és a reformált hit fennmaradása a katolicizmus ostromgyűrűjében (mely a szomszédos szavojai hercegség sokszor fegyveresen is demonstrált területi ambíciói révén nagyon is valóságos fenyegetés volt) Spanheim számára „csodának” tetszett:

„Valljuk be, városunk és köztársaságunk alapítása, megszervezése, reformációja, megőrzése, védelme és az a biztonság, amelyet annyi intrika, veszély, baj, félelem és mozgolódás között mégis talál, teljes egészében csodának köszönhető”.²¹

A 17. századi szemlélő messianisztikus keretbe illeszti a reformációt, melyet nem is annyira tanításként, hanem folyamatosan ható isteni beavatkozásként értekel. Megszakítatlan folytonosságot alkot így a 16. századi hagyománnyal, mely a városköztársaság létezésének elsődleges értelmét hitbéli küldetésében látja. Teljes tehát az azonosulás város és egyháza, a teológiai tanítás és a politikai célok között.

1735-ben, a második centenárium megünneplésére már jócskán eltérő szellemi-politikai környezetben került sor. Jórészt megszűnt a külső fenyegetettség, megváltozott az egyház politikai szerepe is, mely a 17. század végéig a belső társadalmi konfliktusok esetén mintegy közvetítőként lépett fel, de a 18. század elejétől mindinkább az államérdek és az oligarchikusan kormányzó elit „társadalmi békéjének” szócsöve lett. A „fény századában” élő Genfben, ahol a kálvini szigort régen feledve tisztos jómódban élt az emberek többsége, s melynek vallásos élete a voltaire-i (a város vendége több ízben is), sőt a század második felében a rousseau-i (a város szülötte) tanokat könnyen asszimilálta, hiába is keresnénk a 17. századi kálvinista ortodoxia dordrechti zsinaton (1619) elfogadott kánonjainak tanításbeli szigorát s fegyelmét.

A teológiai libertinizmus a lelkipásztori testület tagjainál sem ritka.²² A Jean-Alphonse Turretini (1671–1737) és Jacob Vernet (1698–1789) teológiai professzorok által képviselt karteziánus eszmeáramlat magán a kálvini Akadémián belül próbálta összehangolni a reformáció és a felvilágosodás eszmevilágát.²³ Ennek azonban az volt az ára, hogy a keresztény hit lényeges részeit, így a predestinációról, Krisztus megváltó művéről, az egyedül a hit által való megigazulásról szóló, a reformátorok által különösen hangsúlyozott tanítást fel kellett áldozni egyfajta, a racionalizmussal összeegyeztethető moralizáló vallás oltárán. Ebben az intellektuális háttérben a város két évszázaddal korábbi felkerülése az európai szellemi térképre különös fénybe került. Ekkor kovácsolódott a „tolerancia”, a „vallási szabadság”, a „kozmpolitizmus” genfi mítosza és a szekularizálódó szellemi élet térnyerésével párhuzamosan a reformáció egyre értékesebb „nemzeti vagyonná” lett; ekkortól datálódik a genfi historiográfia végleges virágba borulása, amely egészen századunk közepéig a város 16. századi történetét nem annyira történeti, mint inkább hagiológiai képekben eleveníti fel. Elég felütnünk az *Enciklopédia* D’Alembert írta *Genf* címszavát, hogy lássuk: a „Genf-kultusz” a felvilágosodás – igaz – elsővonalbeli képviselőinek a műve. Jól szemlélteti mindezt a genfi reformáció két évszázados jubileuma alkalmával tartott ünnepségek sorozata. A Turretini

21 I. m. 112.

22 *Helena Rosenblatt*: Le „Contrat social” une oeuvre genevoise? L’École du droit naturel et le débat politique a Genève: la réponse de Rousseau. Bulletin de la Société d’Histoire et d’Archeologie de Genève. XXI. Genève, 1993. 20. A tanulmány kibővített formában angolul is hozzáférhető: Rousseau and Geneva from the first Discours to the Social Contract. 1749–1762. Cambridge, 1997.

23 A genfi és általában a francia protestáns teológiában a 17–18. század fordulóján bekövetkező eszmétörténeti változásokról kitűnő összefoglalót ad *Maria-Cristina Pitassi*: De l’ortodoxie aux Lumières. Genève 1670–1737. Genève, 1992.

által tartott ünnepi prédikáció a reformációt továbbra is a genfi egyház és állam alapító akusaként értékelte, amely véget vetett a „római sötétségnek”. A teológiaprofesszor a reformáció egyik legfőbb üzeneteként a szellem szabadságának (liberté spirituelle) megvalósulását és az ósdi és abszurd dogmák „tirannusi uralmának” lerázását értékelte.²⁴

Az 1835. évi jubileumi ünnepek a száz évvel korábbiakhoz hasonlóan, szintén historizálóak, bár ez már másra irányult. A forradalmi Franciaország 1798-ban Svájjal együtt megszállta a kis városköztársaságot, és 1814-ben Napóleon bukása után a bécsi kongresszuson Genf kantonként csatlakozott a Svájci Államszövetséghez. A csatlakozás a közvetlen környezet Genfhez kapcsolását is jelentette, ami jelentős katolikus népesség integrációjával járt.²⁵ Míg a 19. század előtt a protestantizmus a genfi identitás természetes velejárója és a genfi polgárjog feltétele volt, ez a helyzet most megváltozott, a katolicizmus is polgárjogot nyert. A vegyes vallású kanton liberális kormánya ezért hivatalosan nem vett részt a reformáció jubileumi ünnepeinek szervezésében, habár a genfi protestáns egyház jogilag államegyház. Ez az egyház azonban nemcsak a törvényes monopóliumát veszítette el, de sorait különböző szakadások gyengítették, melyet a *réveil* (Ébredés) mozgalma eredményezett a század tízes éveitől kezdve. A *réveil* hívei a reformatori tanítás elhagyásával vádolták a nemzeti egyházat, amely 1817. évi rendeletével megtiltotta, hogy a lelkipásztorok prédikációikban Krisztus két természetéről, a predestinációról, az eredendő bűnről és a kegyelem természetéről szóljanak. A reformatori örökséghez való eltérő viszony a centenáriumi megemlékezéseken is élesen kirajzolódott. A magánkezdeményezésből felálló emlékbizottság és a *Compagnie des Pasteurs* sohasem látott nagy ünnepsorozatot szervezett: jubileumi emlékérmek, emlékkönyv, lövészünnepélyek, hangversenyek, bankettek, sőt tűzijáték emelték az ünnep fényét.

A megemlékezések mindenekelőtt a reformáció nemzeti jellegét hangsúlyozták:

„Genf mindent a reformációnak köszönhet, történelmét és jövőjét, függetlenségét, intézményeit, nagy személyiségeit és törvényeit, nemzeti jellegét és emlékeit ... mindez abból a bőséges forrásból, nagy és szerencsés forradalomból fakadt, amely mindörökre megváltoztatta e gyenge város vallásos arculatát”.

Körlevelében a lelkipásztori testület patriotizmustól átitatott hangon szólította fel a genfiakat:

„Ünnepeljétek hazátok bölcsőjét, adjátok át gyermekeiteknek ezeket a kegyes emlékeket, a hazaszeretet, család és vallás érzelmeinek örökségét, mely a népnek életet ad, mely egyedüli záloga fennmaradásának, méltóságának és boldogságának”.²⁶

A felhívás nem is maradt visszhangtalanul, az ünnepek méretei, popularitása a genfi nemzeti protestantizmus hatalmas kifejeződését mutatták.²⁷ Azonban a jubileum kapcsán nemcsak a nemzeti tényező, hanem a 19. század másik nagy eszmeáramlata, a haladásba vetett hit is látványosan megnyilvánult. Egyes lelkipásztorok szerint a reformáció a „gondolkodás emancipációja”, az élet és az ifjúság megújulása volt, nemcsak az Egyház, hanem az egész társadalom számára, mely a tudomány és a civilizáció haladásának döntő lendületet

24 Jean-Alphonse Turretini: Sermon sur le Jubilé de la Réformation établie il y a deux-cents ans dans l'Église de Genève. Genève, 1735. 4.

25 Genfnek 1835-ben 56 000 lakosa van, amelyből 32 000 protestáns, a fennmaradó rész katolikus. Míg a város maga protestáns, a kantonhoz csatolt községek a 17. századi ellenreformáció óta katolikusok. P. Bairoch–J.-P. Bovee: Annuaire statistique rétrospectif de Genève. Genève, 1986. 28.

26 Idézi O. Fatio: i. m. 117.

27 Mireille Lador: Religion-Patrie-tolérance: le Jubilé de la Réformation de 1835 à Genève. [A genfi egyetem történelem tanszékére benyújtott szakdolgozat, gépelt példánya megtalálható a történelmi tanszék könyvtárában BFLMHG 458. kódszám alatt] 1995. 112.

adott. Mindezt a reformáció tette lehetővé, mely a lelkiismereti szabadságot és a tudomány szabadságát segítette elő.²⁸

Ezek az gondolatok a századközepe liberalizmus optimizmusát sugallták, mely igen távol a reformátori tanítástól, a reformációba belevetítette a modernitás racionalista világnézetét, szemben a római katolicizmus által megszemélyesített konzervativizmus tekintélyelvűségével. A romantikus-liberális történelmi kultusz a reformáció alakjait hőszokká stilizálta és a történelem dichotomikus képében a reformáció a civilizáció és a szabadságjogok alapító aktusaként nyerte el történelmi értékét.

Ezzel az aranyfényű tablóval szálltak szembe a *réveil* hívei. Képviselőjük, César Malan a kor „kulcsszavainak”: haladás, civilizáció, szabadság emlegetésével szemben azt kérdezte, hová lett a reformátorok hite? A „nemzetieket” becsületes pogányokként jellemzi, akik néha templomba is eljárnak, adakoznak a *Saint-Pierre* üvegeinek és függönyeinek megszüpítésére, ám reménység nélkül menetelnek az ítélet rettenetes napja felé.²⁹

A kétféle szemlélet szembenállása mögött a történelemmel és a reformáció történeliségével kapcsolatos eltérő viszonyulás állt. Míg a „nemzetiek” és „liberálisok” a történelmi haladás értelmét keresték a reformációban, melynek főszereplőit, mint korszakalkotó történelmi személyiségeket értékelték, a *réveil* hívei a történelmi szándékokkal szemben a vallásosság konkrét átélésére, a személyes és őszinte vallásgyakorlásra helyezték a hangsúlyt, még ha ez a reformátori tanításnak gyakran csak igen szűk keresztmetszetét adta.

Nem tartozik a genfi reformáció-jubileumok sorába az 1909. év, amely azonban ismét módot adott a reformáció ünneplésére: Kálvin születésének 400., az általa létrehozott Akadémia alapításának 350. évfordulóján szervezett ünnepségeken számos emlékezőbeszéd hangzott el, s ez az évforduló nyújtott alkalmat a genfi emlékmű alapköletételére is. A világ ismét nagyot fordult: 1907-ben a szomszédos Franciaország példájára és Svájc kantonjai közül elsőként Genfben került sor az állam és az egyház szétválasztására. A körülmények persze különböztek: míg a nagy szomszédnál az államegyház a római katolikus, itt a Genfi Nemzeti Protestáns Egyház (Église National Protestant de Genève) veszi el kiváltságos helyzetét. A protestáns vallásúakból álló liberális-radikális kormányzat számára a szétválasztás (Séparation) egyrészt a laikus állam eszményképének megvalósítását, másrészt a város-kantont megosztó felekezeti konfliktusoknak a végét hozta, mely a katolikusok növekvő demográfiai súlyából, s ezzel párhuzamosan a teljes vallásegyenlőség kimondásának mind erősebb követeléséből származott. A törvényjavaslat, mint Svájcban szokásos, népszavazás útján emelkedett törvényerőre, s a szétválasztás híveinek szoros győzelmével zárult, amihez hozzájárult a protestáns választópolgárok nem jelentéktelen részének távolmaradása.³⁰

A protestáns közvélemény megosztottságát fejezte ki a jubileum alkalmával elhangzó két konferenciabeszéd is. A szigorú kálvinizmust képviselő Emile Doumergue, a montaubani teológiai kar professzora, a monumentális Kálvin-monográfia szerzője a *Saint-Pierre*-ben a külföldi testvéregyházak küldöttsége előtt „Kálvin, Genf prédikátora” címmel tartott előadást, melynek központi gondolata a *Soli Deo Gloria* eszméje, Nathanael Weiss, a liberális protestáns történész viszont a „Reformáció és a modern gondolkodás” címet adta konferenciabeszédének, melyben többek között arról beszélt, hogy a modern kor Kálvin teológiai

28 Idézi *O. Fatio*: i. m. 118.

29 [*César Malan*]: *Le vrai Jubilé. Dialogue entre deux genevois, l'un, de la vielle roche; l'autre du gout moderne.* Genève, 1835. 16.

30 7653 a törvényjavaslatra igent mondó és 6823 nem szavazat mellett a 10 500 távolmaradó közül 4000 protestáns is volt. *Paul-Edmund Martin*: *Histoire de Genève 1798–1931.* Genève, 1951. 365–366. Az eseményről liberális szempontú kortárs magyar protestáns értékelés: *Tóth Sándor*: A Genèvei szeparációról. *Protestáns Szemle* (= PSz) 1909. 1–10.

módszerét és biblikus szemléletét nem fogadhatja el, mert az nem adott elég teret az individuális szabadságjogoknak.³¹

Az emlékmű történeti programja, értelmezési tartománya

A történelmi emlékmű sajátossága, hogy alkotói szándékai szerint kizárja a művészi többértelműséget, és a műalkotás autonómiaigényének feladásáért cserébe tanító és történelemformáló szerepet igényel magának. Az emlékmű egyfajta történeti tankönyv, melyben sajátosan nyilatkoznak meg felállításuk korának historiográfiai-ideológiai orientációi. Az így megalkotott kép „hivatalossága” nem mindig a gyakorta hangsúlyozott politikai háttérből, hanem – jelen esetben is látni fogjuk – egy-egy kor kulturális-vallási tájékozódásának tág értelemben vett egyneműségéből is adódhat. Az emlékmű által sugallt üzenet manheimi értelemben vett „társadalmi szabályozottsága” esetünkben szintúgy nyilvánvaló, ezt igazolandó lássuk az emlékmű „önértelmezését”.³²

Mint fentebb említettük, az emlékmű állításának gondolata Auguste Chantre teológiai professzortól származik. Chantre egy olyan emlékművet képzelt el, amely egyszerre állítana emléket „Kálvinnak, a reformációnak és Servetnek”. Charles Borgeaud-hoz intézett leveléből kiderül, a teológiaprofesszor kezdetől fogva kifejezetten történelmi emlékmű megvalósítására gondolt, hiszen itt „kevesebb útvesztő akad, mint konfesszionális-dogmatikai téren”.³³ Jellemző, hogy egy alapvetően vallási emlékműnek azonnal történelmi és nem teológiai jelentést tartalmat kívánt adni. Hozzátehetjük, ahhoz, hogy Servet, az antitrinitárius gondolkodó és Kálvin, a Szentháromság elszánt védelmezője egy emlékművön szerepeljen, számos teológiai nehézséget kellett volna legyőzni, hiszen a lelkiismereti szabadság egyik első hőseként tisztelt Servet-vel szemben Kálvin a vallási intolerancia súlyos bélyegét viselte.³⁴ Chantre felkérésére a nála fiatalabb Charles Borgeaud lett aztán a vállalkozás motorja, aki bevonta a szervezésbe a város vezető protestáns, elsősorban egyetemi értelmiségét.³⁵ Már 1904-ben megszervezte az

31 A beszédekét idézi a Kálvin születésének négy századik évfordulójára kiadott album: *Les Jubilés de Genève en 1909.* (= *Les Jubilés...*) Genf, 1909. 194.

32 Az emlékművek üzenetét nem alkotójuk, az építész és szobrász (akiknek legtöbbször csak, mint esetünkben is, a kivitelezői szerep jut) alkotja meg, hanem a „megrendelők”; így az emlékmű programjának megállapításában döntő szerep jut a gyakran több évig is tevékenykedő szoborbizottságoknak. *K. Kovalovszky Márta: Az emlékműszobrászat.* Bp. 1976.

33 „... sur le terrain historique, ou il y a moins de fondrières que sur le terrain confessionnel et dogmatique”. Auguste Chantre levele Charles Borgeaud-hoz. *Borgeaud: Le Monument...* 356.

34 Servet végül nem került rá az emlékműre, külön kapott egy emléktáblát és oszlopot 1903-ban egy – a nevét viselő – kedves genfi téren, de hogy mikor és miért „ejtették” a „nagy” emlékműről, arról nem szólnak az általam ismert dokumentumok.

35 Érdemes néhány mondatban Borgeaud élet- és pályarajzát is felvázolni, hiszen nemcsak az emlékmű tartalmi mondanivalója, de külső megvalósulása is nagyrészt az ő elképzelései nyomán alakult ki. Az 1861-ben Genfben született tudós egész pályája során szorosan kötődött szülővárosa történelméhez. Karrierje Rousseau vallásfilozófiájából írt doktorátusával kezdődött, majd viszonylag fiatalon, 1898-ban a genfi egyetem két karának is egyetemi tanára lett. A jogi karon az összehasonlító alkotmányjogi, míg a bölcsészettudományi karon a nemzeti (azaz a genfi) történelem professzori székét nyerte el. Korán kiépítette nemzetközi, elsősorban angolszász tudományos kapcsolatait: ezt jelzik a Yale és az aberdeeni egyetemen elnyert díszdoktori címek. Munkásságának legnagyobb szabású eredménye a genfi egyetem történetét tárgyaló többkötetes monográfia volt, de jelentetett meg könyveket a genfi és nemzetközi kálvinizmus történetével kapcsolatban is. Történetírói felfogását nagymértékben meghatározta radikális-liberális világnézete, ezt tanúsítja, hogy a hasonló programmal alakult genfi Institut national genevois-nak is haláláig, 1940-ig tagja volt.

emlékmű-előkészítő bizottságot, mely kétévi egyeztető munka után 1906. június 25-én megalakította az emlékmű-egyesületet, amely döntött a Kálvin-centenáriumra tervezett megemlékezés jellegéről: az ünnepségnek „laikus, populáris és nemzetközi jelleget” kell adni, oly módon, hogy az ünneplés emlékezete hosszú időre belevésődjön a köztudatba.³⁶ A popularitás azt jelentette, hogy „a megemlékezésnek olyan formát kell biztosítani, mely mindenkre mély benyomást tesz, a szellem munkására éppúgy, mint a kétkezi dolgozókra, genfi lakosokra ugyanúgy, mint az egy napra érkezett látogatóra”. E célra olyan alkotás felel meg, mely a művészet segítségével egyszerre „fogja meg a tudós és tudatlan szemét, mely azonnal hat arra is, aki csak átutazik, s arra is, aki marad”. Ennek az alkotásnak „nyilvánosnak kell lennie a szó legteljesebb értelmében, jelentésének bárki számára hozzáférhetővé kell válnia”.³⁷ A nyilvánosság és hozzáférhetőség alig leplezett pedagógiai követelménye egy mélyebb, a 20. század első évtizedében egyre nagyobb erővel megnyilvánuló jelenségre adott válaszként értelmezhető. Az „establishment” értelmiségének a tömegek politikába való belépése felett érzett aggodalma korszerű, a tömegek integrálására alkalmas politikai-ideológiai eszközt látott az emlékműtervben: „...Apáik Genfje már nem létezik. Gyermekeik Genfje még nem létezik. És aggódnak, hogy a holnap városában, mely szédületes mértékben növekszik a város múltjához nem kötődő tömegek bevándorlásával, a város nehezen megszerzett és féltékenyen őrzött történelmi személyisége el ne vesszen ... A gondolkodó értelmiség kiáltó szükségét érzi, hogy szóljon és figyelmeztesse a közömbös tömegeket: Hallgass és emlékezz...”³⁸ Ezek az idézetek a történelmi hagyomány közkíncként kezeléséről, a történelmi ismeret demokratikus jellegének képzetéről, tartós és homogén történelmi köztudat kialakításának határozott igényéről, a tömegtársadalom kialakulásához kapcsolódó értelmiségi szerepkeresésről árulkodnak. Az emlékmű és a megemlékezés laikus voltának igénye, a mindenki számára hozzáférhetőség és a történetiség nyomatékosan hangsúlyozott programjából fakadt. A monumentumon konkrét történelmi eseményeket kívántak megörökíteni, hogy az emlékmű hatása a tényekből nyerje hitelét. Ezért semmiféle allegorikus alakot nem vettek fel az emlékműre.³⁹ A történetiség igénye abból az ellentétből eredt, melyet már az emlékmű ötletét felvető Chantre is megfogalmazott a teológiaival szemben. A 19. századi liberalizmus történelemképe, melyet a múlt századi protestáns teológia jelentékeny része osztott (az egyre hátráló „ortodoxok” és az eszkatologikus történelemelutasításban élő neoprotestáns kisegyházak kivételével) az ember társadalomalkotó szabadságának elképzelésén nyugodott, szemben a világi hatalom és társa-

36 *Borgeaud: Le Monument...* 357.

37 I. m. 358., ill. Les Jubilés... 39.

38 „...La Genève de leurs peres n'est plus. Celles de leurs enfants n'est pas encore. Et dans la cité de demain qui grandit dans un vertige, sous la poussée irrésistible d'une population immigré sans attaches avec son passé, ils ont peur, que la personnalité historique péniblement conquise, jalousement gardée par tant de générations d'ancetres ne se mue en quelqe de chose d'inférieur ... Cette anxiété est particulièrement ressentie par les intellectuels, par ceux qui savent, par ceux qui pensent. Ils sentent le besoin de crier a la massa affairé qui monte autour d'eux comme une mer: Écoute, discerne, souviens-toi...” *Charles Borgeaud: Le Jean-Jacques Rousseau genevois de Gaspard Vallette. In: Annales de la Société Jean-Jacques Rousseau. VII. Genf, 1912. 15.*

39 Ami egyben fordulat a 19. századi műemléktradíciókhoz képest, Borgeaud-nak meg is kellett küzdenie a genfi Művészeti Egyesületek Szövetségének kemény ellenállásával is, akik szerint allegória nélkül az emlékműnek nincsen művészi értéke. Végül az az érve nyomott a leginkább a latban, hogy külföldről pénz csak azoktól érkezik, akik saját nemzeti hőseiket láthatják viszont a nemzetközi emlékművön és nem egy általános értelmű allegóriát. Ld. Extrait d'un rapport de M. Borgeaud, communiqué a la Fédération des Sociétés Artistiques de Genève le 18 décembre 1907 au nom de la Comitié de l'A.M.R. Bulletin de l'Association de Monument de la Réformation (= Bulletin de l'A.M.R...) 1908. No 3. 6-7.

dalmi cselekvés legitimitását *közvetlenül* az isteni Gondviselésre alapozó katolicizmussal.⁴⁰ S éppen a sorsát és a társadalmát megalkotó embert tételező modern gondolkodásnak van szüksége arra, hogy a történelem ténytudását állítsa a hagyomány tekintélyelvűségének helyére.⁴¹ Nem véletlen, hogy az emlékmű programjának meghatározásában kizárólagos szerep jutott a történészeknek, s magán az emlékművön is „a terjedelmes feliratok uralkodnak, s a közönséges szokással ellentétben a domborművekben kell a kommentárt keresni a monumentális feliratokhoz”.

Az emlékműnek Kálvinra kell emlékeztetnie, de nem személyére, hanem „a kálvini műre”, határozta el Borgeaud nyomán az emlékmű-egyesület. Nemcsak és nem elsősorban a reformátor végetekig egyszerű személyiségéhez kívántak hűségesekek lenni, hanem a kálvinizmus politikai örökségének (és nem teológiájának) akartak emléket állítani, ebbe viszont jól beleillett a nagy reformátor egyéniségének „heroikus historizációja”. A „kálvini mű”, a kálvinizmus politikai-kulturális örökségének ugyanakkor legfontosabb vonása nemzetközi jellege és egyetemes érvénye. Henry Fazy, aki akkor a genfi államtanács elnökeként Genf legfőbb közjogi méltóságának a tisztségét töltötte be, az egyesület alapító ülésén arról szövegezte, hogy a reformáció a világtörténelem legnagyobb szellemi-erkölcsi emancipációs mozgalma volt, mely a 16. században a spanyol világhegemónia zsarnokságától mentette meg Európa népeinek szabadságát, később pedig az emberi gondolkodás felszabadulásának lett alapjává.⁴² A nemzetközi kálvinizmus az emlékmű-egyesület tagjainak század eleji víziójában a kálvini Genfet, mint a modern világot megalkotó nagy mozgalmak egyik fővárosát és kulturális-politikai örökségét jelenti. Fazy végül a romantika nagy hatású történészeinek, Michelet-nek francia történetét idézi, aki a vallásháborúk utáni fejezetnek a „Genf által megmentett Európa” címet adta. Borgeaud hozzáfűzte: „A reformátorhoz és közvetlen genfi tanítványaihoz Michelet hozzátehetné volna Hallgatag Vilmost, Cromwellt, államférfiakat és a 'kard férfait', akik Európában előkészítették és beteljesítették a modern szabadságjogok győzelmét az abszolutizmus felett, és Amerikában a 'zarándok atyákat', az amerikai demokrácia megalapítóit. Mindannyian Kálvin fiai és emancipációs művük bölcsője Genfben található.”⁴³ A kálvinizmus nemzetközisége, egyetemes hatása a genfi nemzeti identitás⁴⁴ elválaszthatatlan részét jelenti: ez nyilvánult meg egyébként Borgeaud-nak az egyesület közgyűléséhez intézett beszámolójában is: „nem Kálvinnak és emlékezetének van szüksége emlékműre és megemlékezésre, hanem Genfnek”.⁴⁵

Az emlékműpályázat kiírására tehát a fenti feltételek mellett került sor. A nemzetközi zsűri 71 pályamunka közül választotta ki Eugene Monod és Alphonse Laverriere építészeti tervét, de a szobormakettjeikkel elégedetlenek voltak, így a szobrok kiválasztására már zárt pályázat keretében került sor.

40 „...des sociétés qui se vivent comme historique, c'est-à-dire fondées sur la liberté instituante des hommes et non pas régies par une volonté divine et qui à ce titre, ont substitué les grandes dates de leur propre histoire à celles de la commémoration chrétienne.” *Pierre Nora: L'ère de la commémoration.* In: *Les lieux de mémoire. III. Les France. 3. i. m. 978.*

41 *Philippe Raynaud: La commémoration: illusion ou l'artifice? Le Débat* janvier-février 1994. No 78. 105.

42 *Les Jubilés...* 40–41.

43 *Les Jubilés...* 40., ill. *Borgeaud: Le Monument...* 359.

44 Svájcban a „nemzeti” érzés elsősorban a kantonhoz fűződik. Előbb genfi valaki, s csak másodsorban svájci. Az állampolgárság jogi szabályozása is tükrözi ezt. Svájci állampolgárrá csak azután lehet valaki, hogy valamelyik kanton valamelyik községe, városa polgárává fogadta.

45 *Les Jubilés...* 40.

A korabeli értékelések más-más szempontból találták kiválónak a művet. Egyesek a reformátorok falának támaszkodó emlékmű szigorú formákba rendezett, józan mértéktartást megvalósító, a hely és az üzenet szellemének tökéletesen megfelelő megoldását dicsérték, mások azon örvendeztek, hogy végre „egy emlékmű, ami tulajdonképpen nem is emlékmű, hiszen az igazi emlékműveknél nincsen unalmasabb dolog a világon”. Volt azonban olyan sajtóvisszhang is (a *Protestant libéral* című lapé), amely „ridegnek, hidegnek és szegényesnek” találta a művet, amely híján van minden képzelőerőnek.⁴⁶

Összehasonlítva az emlékművet más protestáns emlékművekkel, fontos különbségeket fedezhetünk fel. A bőséges példatárból csak kettőt emelünk ki, az egyik első és méreteiben, programjában hasonlóan nagyszabású wormsi Luther-emlékművet, valamint Servet Vienne-ben (Franciaország) felállított szobrát. Az 1868 júniusában felavatott *Lutherdenkmal* Németország egyesítésének küszöbén a német nemzeti összetartozást demonstrálta. A húszezer ember jelenlétében tartott felavató ünnepségen ott volt a porosz és a württembergi király, a hesseni és weimari nagyherceg, s elküldte üdvözlését Viktória angol királynő is, amelyben megemlékezik a wormsi ünnepélyről, „mely Németország protestáns fejedelmeit és népeit egyesíti”⁴⁷

Ernst Rietschel alkotása egy ötlépcsőzetes magas, hatalmas négyszög alakú gránit talpazat, melynek közepén magasodik Luther 8 méter magas ércszobra, mely a reformátort kezében a Bibliával a wormsi birodalmi gyűlésen ábrázolja. A szobor előterében a prereformátorok, Petrus Waldo, Johann Wicklif, Savonarola és Husz János kisebb szobrai, míg a négyszög négy sarkán Luther protektorai, Bölcs Frigyes szász választó, Fülöp hesseni őrgróf, valamint kiváló teológustársai, Reuchlin és Melanchthon szobrai állnak. A négyszög hátsó, valamint szélső oldalainak közepén három allegorikus alak három, a német reformációban szimbolikus jelentőséggel bíró német várost örökít meg: Augsburg a béke palmaágával a vallásbékére (1555) utal, a Speyert jelképező asszonyalak tiltakozó mozdulatával az 1529-es birodalmi gyűlésen „protestáló” rendeket jelképezi, a gyászfátyolos Magdeburg pedig a vérfürdőre emlékeztet. A wormsi és a genfi emlékmű más-más időpontban születtek, a wormsi a protestáns historizmus virágkorában, míg a genfi annak határpontján, a wormsi emlékmű hangsúlyozottan *német nemzeti*, a reformációt és a német nemzeti újjászületést összekötő lutheránus emlékmű, melynek felállítása politikai tett volt, míg a genfi református emlékmű nemzetközi jellege aktuálpolitikától mentes történeti-kulturális mondanivalóval, a reformáció és a modernitás eszmei rokonságát sugallja.

Az 1911-ben felavatott Servet-emlékmű az allegorikus emlékébrázolás mintapéldája is lehet. Ahogy a korabeli tudósító írta: „Servet alakja magas talpazaton áll. Erős láncokkal oda van bilincselve a máglyához. Könyvei oldalához vannak erősítve. Fejét babérkoszorú fűdi. Arckifejezése és egész testállása rendkívüli fájdalomról tesznek tanúságot. A talpazaton balra két gyermekalak foglal helyet. Az egyik a vallásszabadságot, a másik az igazságot jelképezi. A kettő együttvéve a jövőndő új fiatalságot, mely a szabad kutatás ölen fog nagyra nőni. Előttük áll tudomány fő alakja, akit nagy figyelemmel hallgatnak, és aki lerántja a leplet az ész arcáról, melytől eddigelé nem láthatta meg az igazságot és a természet mélyebb titkait. A talpazaton jobbra egy megtört alak látható, amint fejét mélyen lecsüggesztve, kezét homloka felé emelve tépelődik. Ez jelképezi Servet üldözöinek és megölöinek lelkiismeret-furdalását.”⁴⁸ A Servet-emlékmű avatásán a korabeli beszámoló szerint az angol és amerikai unitáriusok, valamint a német és a svájci szabadelvű protestánsok képviselői mellett legnagyobb számban szabadgondolkodók voltak jelen. Az avatáskor elhangzó beszédek a

46 A korabeli sajtóvisszhang megtalálható: Les Jubilés... 46–47.

47 A wormsi Luther-ünnepély. Protestáns Egyházi és Iskolai Lap (= PEIL) 1868. 872.

48 Servet-szobor. PEIL 1911. 740.

tudós Servet-t (a kis vérkör első leíróját) az igazság mártírjaként méltatták, kinek nagyszerű példája a vallás helyébe lépő tudományt előlegezi, bár a genfi egyetem teológiai fakultásának küldöttje kételyét fejezte ki ezzel a magabiztos optimizmussal szemben. A Servet-émlékmű a francia „Kultúrharc” egyik megnyilvánulása volt, s habár kulturális és nemzetközi jellege a genfivel rokonítja, polémikus és pártos üzenete jelzi partikulárisabb mondanivalóját.

A genfi emlékmű történelmi programjának kitűzését nem sokkal megelőzően jelent meg Max Weber tanulmánya „Protestáns etika és a kapitalizmus szelleme” címmel (1904–1905). Weber hatásos műve is a reformáció és a modern világ, pontosabban a modern ipusztériális kapitalizmus genezise közötti közvetlen összefüggés tételére épül, s historizáló vonásai szintén vannak, amennyiben a reformáció tanításait azonosítja a 17. századi angol puritanizmus vallási elképzelésével. Webernél azonban az érvelés alapját teológiatörténeti megfigyelések alkotják: a ’hivatás’, a ’munkaethosz’, a ’predestináció tanítása miatt érzett üdvözülés felőli szorongás, mely a puritanizmus ’látható szentek’ tanításában olvadt fel, a kiválasztottság földi sikereiben megmutatkozó ószövetségi tanát felújítva. Weber egyébként is a kálvinizmus hatását, elsősorban nem politikai, hanem összetett társadalmi-gazdasági változások elindításában látja.

Borgeaud-nak és társainak az emlékműbe plántált történelemszemlélete eltér Weberétől. Számukra nem a teológia a fontos, hiszen az emlékmű azáltal nyeri el „morális értékét”, hogy ideált, patriotizmust és kereszténységet hirdet⁴⁹ – hadvezérek és államférfiak ábrázolásával.

Modern világ, demokrácia, szabadságjogok és nemzeti nagyság összefonódnak a reformáció eszméivel ennek a kultúrprotestantizmusnak és Michelet-re hivatkozó liberális historizmusnak az eszmevilágában. Miként a vallásos kultusznak is pontos és tipizált követelményei vannak, úgy választotta Borgeaud a hősiesség, az erő és energikusság tulajdonságait a megörökítendő történelmi személyiségek számára. A szobrok külformáját e szempontok szerint részletekbe menően meghatározta. „Az alakok erejük teljében és nem öregségükben ábrázolandók” – szögezte le instrukciói nyomán a bizottság.⁵⁰ A központi szoborcsoport alakjainak jellemzésénél az energikus, akadályokat nem ismerő hit ábrázolásának kell dominálnia.⁵¹

Frigyes Vilmos brandenburgi választófejedelem ábrázolásánál is több probléma merült fel, mert a szobrász nem értette meg, hogy nem egyszerűen a hugenotta menekülteket országába befogadó jóságos fejedelmet (a monumentumra kerülés oka), hanem a hadvezért, az államférfit, a német nemzeti hőst kellene kidomborítania.⁵² Cromwellt nem népei pástoraként, hanem erős emberként kell ábrázolni,⁵³ Bocskainál is külön jelzi a program, hogy a vallásszabadságért küzdő hadvezért *férfiereje teljében*, váratlanul terítette le a halál, rövid lefolyású titokzatos betegség (mérgezés?) következtében.⁵⁴ Az erő kultusza, bár kifejezetten

49 Charles Borgeaud: Monument de la réformation a Genève. Le groupe central, Conférence faite a l'Assemblée générale de l'Association le 27 mai 1911. Genève, 1911. 15.

50 I. m. 6.

51 I. m. 7.

52 Borgeaud 1912. ápr. 22-i levele Bouchard-hoz. Id. Francis Higman: A guided tour of the Reformation Monument, Geneva or International Calvinism. A series of lectures given by Francis Higman in Genevan University jan–march 1994. Geneva, 1994. 46.

53 F. Higman: i. m. 44.

54 A hivatalos tájékoztatófüzet külön kitér Bocskai kancellárjának, Kátay Mihálynak állítólagos bűnrészességére, aki jezsuiták felbujtására csempészett volna lassan ölő mérget Bocskai ételébe, s akit a haldúk a fejedelem halála miatt érzett tehetetlen dühükben felkoncoltak. A Bocskai-szobor alatti, a bécsi béke határozatait szentesítő 1606. decemberi kassai országgyűlést ábrázoló relief ezért – a programfüzet szerint – Kátayt mint terhelt lelkiismeretű embert ábrázolja (Guide illustré... 29.), ami többszörösen sem felel meg a tényeknek, hiszen Kátay az említett országgyűlés alatt már a fenti (hamis) vád mi-

nem szerepel az emlékmű programját meghatározó dokumentumokban, annak a hosszú és töretlen ívű történelmi folyamatnak a szervezőeleme, mely a reformáció korától a liberalizmusig, az abszolutizmustól a nemzetállamok koráig vezet, s melynek folytonossága az első világháború előtti optimizmusból táplálkozik.

Ez az optimizmus rendezti egységes keretbe a szoborcsoport alkotta történelmi tabló nyilvánvaló ellentmondásait is. A négy fő alakon, a 16. századi reformátoron kívül egyetlenegy lelkipásztor vagy teológus sem akad, és az egy Roger Williamsen kívül az összes többi hadvezér és államférfi, akiknek a kálvini tanításokhoz való viszonyuk legalábbis kétséges. Coligny inkább a trónért küzdő hadvezér és politikus, mint vallási személyiség, aki Borgeaud szerint is úgy halt meg, hogy nem foglalkoztatta más, mint az állam dicsősége.⁵⁵ Orániai Vilmos, aki katolikusként nevelkedett és csak pragmatikus szempontokból tért át a kálvinizmusra, olyannyira, hogy ellenezte is a holland rendeknek a kálvinizmust államvallásként kimondó határozatát, sem tiszta kálvinizmusáért szerepel itt, hanem politikusi képességeit és a modern holland nemzet „atyját” ünnepli személyében az emlékmű.⁵⁶

A többségében lutheránus alattvalók felett uralkodó Frigyes Vilmos brandenburgi választó, a porosz „XIV. Lajos” is itt szerepel; az abszolutista uralkodó érdekes társaságot alkot több, az abszolutizmus ellen küzdő, szintén megörökített történelmi hőssel. Frigyes Vilmos nem hugenotta-barátsága miatt, hanem azért bizonyult megörökítendőnek, mert az ő uralkodása, kitartó buzgalommal folytatott hódításai készítették elő a porosz királyság létrejöttét.

Roger Williams viszonya a kálvinizmushoz szintén problémákat vet fel, hiszen a Rhode-Island megalapítójának, a lelkiismereti szabadság egyik első hőségének vallási meggyőződése inkább a 16. századi teológiai humanizmus európai hírvé képviselőjéhez, Sébastian Castellióhoz, a vallási tolerancia gondolatának első elméleti kidolgozójához, Kálvin nagy ellenfelének eszméihez álltak közelebb, és nem a genfi reformátoréhoz. A Williams szobra alatt található relief a Mayflower Compact aláírását, az észak-amerikai kolóniát alapító „zarándok atyákat” örökíti meg, akiknek a puritán eszméiből fogant alkotmánya a „társadalmi szerződés” első példája. Elhelyezése abból a szándékból fakadt, hogy megmutassa, milyen közvetlen módon kötődik Genf Kálvin által megteremtett hagyománya a „társadalmi szerződés” elméletén keresztül a modern demokráciához. „Semmilyen más történelmi vagy jogi szöveg nem lehetne alkalmasabb az emlékművön, hogy arra emlékeztessen, miszerint Genf a társadalmi szerződés egyetemes jelentőségű művének bölcsője. [A Mayflower Compact] megvilágítja azt a morális összefüggést, mely Kálvin városát Rousseau-val és a hatalmas amerikai demokráciával egyesíti.”⁵⁷

Ez a „morális összefüggés” azonban már a századfordulón sem egyértelmű, hiszen a korabeli alkotmánytörténeti kutatások szerint a lelkiismereti szabadság tekintetében az amerikai alkotmánynak nem annyira Rousseau társadalmi szerződés-elmélete a forrása, ha-

att börtönben volt. A mérgezés legendáját cáfolja és Kátayt rehabilitálja Nagy László tanulmánya: A „magyar nemzet árulójának” élete és halála. In: *Uő: Botránykövek régvolt históriánkban*. Bp. 1997. 137–178.

55 Jellemző, hogy Borgeaud ezt a megállapítást Montesquieu-től, a francia felvilágosodás politikai filozófijának kidolgozójától veszi át. Guide illustré... 10. Érdekes adalék: a párizsi Louvre mögött található református templom, a Temple protestant de l'Oratoire de Louvre hátsó frontján szintén van egy 1889-ben felállított Coligny-szobor, melynek biblikus feliratát: „Az igaz emlékezete örökké megmarad” (CII. zsoltár 6.) a szobor felállításának centenáriumán újabb, ezúttal historizáló felirattal egészítették ki, mely Coligny-t a vallási intolerancia áldozataként mutatja be, s a Borgeaud által is idézett Montesquieu-mondattal zárul.

56 Guide illustré... 11.

57 I. m. 23.

nem inkább a kongregacionalista hagyományok, melyek a lelkiismereti szabadságot a vallási ügyekbe való állami beavatkozás tilalmaként fogalmazzák meg. Rousseau ezzel szemben feltételezi egy mindenkire kötelező civil vallás létét, mely az állam fennmaradásának egyik legfontosabb garanciája.⁵⁸ A történelem fintora, hogy az emlékművön a puritán telepesekek békés eszmeközösségben ábrázolt Williamsnek a zarándok atyák által alapított Bostont éppen a szigorú puritanizmustól eltérő vallási nézetei miatt kellett elhagynia. Cromwell, a „legangolabb angol”, a reformált hit 17. századi leghatalmasabb protektoraként és a Brit Birodalom alapjainak megteremtőjeként szerepel az emlékművön. Az emlékművön a gondolataiba mélyedte hadvezérként jelenítették meg. Milton azt írta: „Deep on his brow engraved deliberation sat and public care.” (Homlokán megfontolt szándék és köz gondja mélyen bevésve ült.) Cromwell élete végén a katonai diktatúráig is eljutó hatalomfelfogása és dinasztiaalapítási szándékai szintén különböznek a szuverenitást egyedül az Isten számára fenntartó Kálvinétól,⁵⁹ aminthogy eltér a közjó és az államérdek primátusán alapuló independens vallási meggyőződése és türelmes valláspolitikája is a kálvini ortodoxiától.⁶⁰ Szobra alatt a „dicsőséges forradalom” eredményének, a *Declaration of Rights* aláírásának jelenete látható reliefbe foglalva. Ha a történelmi tényeket nézzük, a szobor és a relief között szembeszökő az ellentmondás. A tájékoztató füzet kommentárja szerint a Jognyilatkozat szellemi forrásvidéke (szintén) „vitathatatlanul Kálvinnál található”,⁶¹ de ha meggondoljuk, hogy az angol Corpus Jurisból a forradalom és a cromwelli protektorátus alatt hozott törvények hiányoznak, melyeket az angol alkotmányossággal ellenkező mivoltuk miatt a restaurációt követően kihagytak az angol törvénygyűjteményekből, feltehetjük a kérdést: vajon ki Kálvin igazi fia, a forradalmár, királygyilkos Cromwell vagy az alkotmányos királyság létrehozói?

Bocskai az emlékmű történeti programja szerint a „keresztény Kelet hercege”, a „magyar Cromwell” egyetemes történeti jelentőségét, az elnyomott nemzet szabadságért küzdő győztes vezérként nyerte el. Bocskainak az emlékműre emelésével Európa egyik legnagyobb létszámú református közösségének történeti szerepét ismerték el a monumentum alkotói. Habár Kálvin rendkívül széles körű levelezésében nem találni egyetlen magyar címzettet sem,⁶² utódja, Bèze idejében már rendszeres a magyar nemzetiségű diákok peregrinációja a Genfi Akadémiára, s a város későbbi történelme során is megőrizte hagyományos magyarbarátságát.⁶³ Részben ennek is köszönhető, hogy az emlékmű a „nagy nemzetek” fiai mellett Bocskai emlékét is megőrköztette.⁶⁴ Ugyanakkor tudott, hogy a hazai református egyház egy-

58 Erről a különbözőségről *Georg Jellinek* nyomán (*System der subjektiven öffentlichen Rechte*. Tübingen, 1905.) részletesen ír *Ernst Troeltsch*: *Die Bedeutung des Protestantismus für die Entstehung der modernen Welt*. München–Berlin, 1911.; angolul: *Protestantism and Progress*. Philadelphia, 1986.; franciául: *Protestantisme et modernité*. Paris, 1991.

59 Kálvin politikai gondolkodását elemző alapmű máig *M. E. Chenevire*: *La pensée politique de Calvin*. Genève–Paris, 1937.

60 *Hajnal István*: *Az újkor története*. Bp. 1936. 390.

61 *Guide illustré...* 25.

62 Egy magyar emberről tud a kutatás, aki Kálvinhoz levelet írt, majd Genfben felkereste; ezenkívül még egy witembergi magyar diák által a francia reformátorhoz írt levél maradt fenn. *S. Szabó József*: *Egy magyar ember Kálvinnál*. PSz 1909. 259. sk.; *Uő*: *Egy magyar ifjú levele Kálvinhoz*. PSz 1911. 95–103.

63 A genfi magyar kapcsolatokra vonatkozóan ld. *Alexandre Béla Nagy*: *Les relations intellectuelles entre Genève et la Hongrie. Les étudiants hongrois à Genève depuis la Réforme jusqu'à la fin du XVIIIe siècle*. In: *La „Hungaria” de Genève 1907–1914., 1925–1930*. Genève, 1930. 16–20.; *J. E. Choisy*: *Genève et la Hongrie protestante*. *Revue d'histoire comparée* 1947. 219–224.

64 A Bocskai-szobor felállításának hathatós szószólója volt Genf egyik befolyásos magyarbarát protestáns személyisége, Alexandre Claparede is, akinek felesége magyar volt. Tény, hogy az emlékmű felál-

házszervezete, valamint szimbolikus irataiban (Confessio Helvetica Posterior, Heidelbergi Káté) kifejett dogmatikája nem a Kálvin által kidolgozott genfi, hanem zürichi, illetve német mintára formálódott ki. Az egyház hierarchikus felépítése és a református világban egyedülálló püspöki szervezete pedig a magyar társadalom rendi meghatározottságának függvényében alakult.⁶⁵ A magukat helvét hitvallásúaknak nevező hazai reformátusok a katolikus részről a 17. század óta elmarasztaló értelemben használt kálvinista jelzőt csak a 19. század második felétől fogadták el és vállalták identitást jelölő elnevezésükként.⁶⁶ Nem lehetett a Bécs-hűségét nehezen és vonakodva feladó feudális nagyúr, Bocskai István „kálvinista” fejedelem. A többségükben protestáns nemesek által vezetett magyar rendi ellenállás pedig az Aranybulla 31. szakaszában megfogalmazott ellenállási jogra és nem Kálvinra hivatkozott Bécs-ellenes küzdelmeiben.⁶⁷

Az emlékmű hatástörténete

A történeti közgondolkodás jellemzőiről felvilágosítást elsősorban az azt alakítani kívánók nyilatkozataiból nyerhetünk, hiszen ők fogalmazták meg és dokumentálták is egyúttal szándékaikat egy szobor- vagy emlékműállítás kapcsán. Ám, hogy ez a szándék hogyan csapódott le a történeti köztudatban, és kik, milyen csoportok voltak fogékonyak az üzenetre, valamint miként módosult az üzenet tartalma területenként, koronként és társadalmi rétegenként, nehezebben kideríthető jelenség. Le kell mondanunk arról, hogy az emlékmű „történetének” ezt az oldalát akár csak megközelítőleg is ugyanolyan igénnyel vizsgáljuk, mint létrejöttének körülményeit. Néhány észrevételt azért ezzel kapcsolatban is tehetünk, mert genezis és hatástörténet sokszor nehezen megkülönböztethetően egymásba fonódik. A

lításának költségeihez Svájc után a magyar református egyház járult hozzá legnagyobb mértékben (erre még később visszatérünk). Ld. Bulletin de l'A.M.R... 1917. No 10. 4.

65 *Révész Imre*: Szempontok a magyar kálvinizmus eredetéhez. Századok 1934. 257–275. Az utóbbi időben *Kósa László* érintette a kérdést. Ld. tanulmányát Hit, erkölcs, kapitalizmus címen, BUKSZ 1995. 38–42.

66 *Révész Imre*: A „kálvinista Róma”. (Két elnevezés története.) Theologiai Szemle 1933–1934. 75–108.

67 Ezt az *Eckhart Ferenc* kutatásai nyomán megfogalmazott megállapítást (Bocskay és híveinek közjogi felfogása. In: Emlékkönyv Károlyi Árpád születése nyolcvanadik fordulójának ünnepére. 1933. október 7. Bp. 1933. 133. skk.) *Révész Imre* azzal egészítette ki, hogy a kálvini ellenállási jogra való hivatkozás elmaradása tudatos állásfoglalás következménye volt, ahogy a magyar református egyház más téren is mellőzte Kálvin azon társadalmi tanításait (pl. a kamatszédés jogosságáról), amelyek nem illeszkedtek a honi viszonyokhoz. (*Révész I.*: Szempontok i. m. 272–275.) Álláspontját osztva és a kálvini tanítások „demokratikus” vonásainak bármiféle magyarországi hatását tagadva *Benda Kálmán* rámutat: az öntudatos református Bocskai „Istentől megbízott szabadító”-ként értelmezte saját szerepét, amely egybecseng Kálvin Intitutiójában megfogalmazott álláspontjával, mely a zsarnokkal szembeni fellépést az Isten által kiválasztott szabadítónak tartja fenn, illetve megengedi egyes testületeknek (pl. országgyűléseknek) az ellenszegülés jogosságát a „királyok dühöngő önkényével” szemben. (*K. Benda*: Le calvinisme et le droit de résistance des ordres hongrois au commencement du XVIIe siècle? Études Européennes. Mélanges offertes a V. L. Tapie. Paris, 1973. 235–243.; ill. *Új*: Habsburg politika és rendi ellenállás a XVII. század elején. Történelmi Szemle 1970. 404–428., különösen a 424. skk.) *Makkai László* a kálvinizmus közép-európai hatását annak spirituális üzenetében látja, különösen a kálvini jogi szemlélet és rend iránti érzék recepciójában, mely a 16. században a rendi anarchia problémájának megoldására kínált alkalmas válaszokat. *L. Makkai*: État des Ordres et théocratie calviniste au XVIe siècle dans l'Europe centro-orientale. Bp. 1975. (Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae 99.)

hatástörténet a genfi reformációemlékmű esetében is már jóval az emlékmű elkészülte és felavatása előtt megkezdődött, a gondolat megszületésével, s a tervekkel kapcsolatos helyi és a tágabb környezetből, német Svájcból és a külföldről érkező visszhangokkal, valamint magával az 1909-es Kálvin-jubileumi ünnepségeken elhangzó nyilatkozatokkal.

A külföldi protestánsok támogatása a terv finanszírozása szempontjából is elengedhetetlen volt. Először New Yorkban, 1907 áprilisában alakult támogató bizottság, melynek tiszteletbeli elnökségét Theodore Roosevelt, az Egyesült Államok akkori elnöke vállalta el. Nagy-Britanniában két bizottság is létrejött: egy angol, az anglikán egyház reprezentánsainak és egy skót, a skót presbiteriánusok részvételével; a Német Birodalomban a *Hugenotten-Verein* függetlenül a genfi kezdeményezéstől már 1905-ben felvetette egy emlékmű tervét, majd a *Reformierter Bund*dal közösen szervezték a támogatást. Német-Svájcban a terv nem kapott akkora visszhangot, hogy külön bizottságok támogatták volna azt, bár pénzbeli adományok innen is érkeztek.⁶⁸ Franciaországban a *Société de l'Histoire du protestantisme français*, a Protestáns Történeti Egyesület egy, a számára a francia protestáns templomokban évenként egyszer rendezett gyűjtés teljes összegét ajánlotta fel a célra. Hollandiában a protestáns egyházak többsége ellenezte és Kálvin szellemiségével ellentétesnek ítélte az emlékműállítás és a Kálvin-jubileum tervét, így csak nagyon csekély részvétellel és anyagi hozzájárulásra tellett a holland bizottság részéről. Az Abraham Kuyper vezetése alatt álló ún. „történelmi kálvinizmus” mozgalom a nagyszabású Kálvin-megemlékezéseket a Kálvinnal szembeni történelmi „igazságtétel” jeleként értékelte, mégis, annak jellegében azt a fajta kortünetként jellemzett héroszimádatot fedezte fel, amely minden szellemi nagyság gyökerét az emberben keresi. Kuyper állásfoglalása nyomán a holland protestáns egyházak többsége távol maradt a genfi ünnepségektől.⁶⁹ Az emlékmű felállításához legnagyobb anyagi támogatással (Genf után) a magyar református egyház járult hozzá és a külföldi protestáns közösségek közül ő képviseltette magát a legnépesebb küldöttséggel az 1909-es ünnepségeken.

A külföldi bizottságok tagjaik közé általában hangadó egyházi személyiségeket és a protestáns egyetemi értelmiség reprezentáns képviselőit igyekeztek megnyerni.

Az ünnepségeken külön napot szántak az emlékmű számára: az alapkövetétel előtti díszülésem az egyesület és külföldi küldöttségek vezetői beszéltek róla. Lucien Gautier, az emlékműbizottság elnöke a jubileum és az emlékműgondolat nemzetközi sikerének tényéből kiindulva a 16–17. században létezett protestáns szolidaritás megújítását javasolta, melynek ha Genf többé nem is a szellemi központja, de történelmi szerepe, földrajzi elhelyezkedése és százados hagyományai folytán a találkozópontra lehetne, a reformációemlékmű pedig e találkozás szimbolikus kifejezéséként szolgálhatna. A szolidaritás a protestáns nemzetek egymás közötti rokonszenvén és morális egyetértésen alapulna.⁷⁰ Az emlékmű hivatása, hogy e szolidaritás szolgálatában a ma emberének a nyelvén szóljon és vigye el hozzájuk a reformáció kortárs üzenetét.⁷¹

68 A mérsékelt és tartózkodó értékelés okáról a dokumentumok keveset beszélnek, valószínű azonban a Kálvin-jubileum és az emlékmű történeti programja, mely a református ágú egyetemes protestantizmus bölcsőjeként Genfet jelölte meg, számukra elfogadhatatlan volt, hiszen a svájci kantonok reformációja, mely megelőzte Genfét, inkább Zwingli hatása alatt állt, s ennek következtében az ő kultusza volt erősebb.

69 Erről a hollandiai viszonyokat jól ismerő, Utrechtben tanulmányokat folytató *Sebestyén Jenő* közléséből tudunk: Holland egyházi szemle. PEIL 1909. 414. A Genfben kiadott hivatalos jubileumi kötet csupán annyit jegyez meg erről, hogy a hollandiai egyházi helyzet „különleges körülményei” gátolták a nagyobb mérvű támogatást: ld. Les Jubilés... 38.

70 Les Jubilés... 181.

71 I. m. 182.

A fényes külsőségek közepette megrendezett ünnepek után megkezdődtek a kivitelezés hétköznapjai. A nagyszabású vállalkozás befejezését gyakran hátráltatta pénzihiány, végül az 1917-re 711 923frankos költségvetéssel elkészült emlékmű majd jelentékeny hiánnyal került felavatásra. A háborút Svájc is megérezte, nem is beszélve a „protestáns szolidaritás” reményének szertefoszlásáról, hiszen a front két oldalán vezető protestáns hatalmak álltak szemben egymással. Felavatási beszédében az a Lucien Gautier, aki 1909-ben a 16. század hősei kapcsán „nagy reformátorok nemes és férfias” példaadása nyomán bizakodóan tekintett a jövőbe, azt mondta: „A kőfal, amely előtt állunk, a reformátorok kőfala, melyre ezek a szavak vannak bevésvé: *post tenebras spero lux*. Sokatmondó szimbólum számunkra. Emlékeztet bennünket arra, hogy Genf a régi időkben a reformáció egyik erős vára volt és hirdeti, hogy az igazságosság és testvériség hatalmasabb a brutális erőszaknál. A *Soli Deo Gloria* nagyszerű elvének kősziklaalapján állottak, nekünk is azoknak az elveknek alapján kell állanunk, melyeket ez az emlék jelképez előttünk”.⁷² Az első világháború lövészárkainak pokla, amely többféle értelemben is választóvonal a történelemben (s eszmetörténeti szempontból is korszakhatár, amelyet a protestáns teológiai gondolkodásban bekövetkező paradigmaváltás is szemléltet), cezúra a genfi emlékmű mondanivalója, a kálvinizmus egyetemes jelentőségének értelmezésében is.

Ezt a cezúrát a következő, az emlékmű felavatását majd két évtizeddel követő reformáció-jubileum ünneplése kiválóan szemlélteti. A szentmise eltörlésének (1535) évfordulója helyett, a szervezők a Reformációt kimondó 1536. május 21-ei népgyűlést ünnepelték, mely egyúttal a Genfi Köztársaság (République de Genève) kikiáltásának és az ingyenes közoktatás bevezetésének időpontja is. Úgy gondolták, az eseménynek nemzeti függetlenséget hangsúlyozó ünneplése a katolikus genfiak számára is elfogadható,⁷³ így egyeztetni lehet az „esprit de Genève”, a genfi identifikáció húszas–harmincas években formálódó új modelljével.⁷⁴

Miről is van szó? Elsősorban a genfi önazonosságtudat új, szélesebb és immár nyíltan szekuláris megfogalmazásáról, mely a nyitottság, a nemzetköziség, a humanitárius küldetés-tudat és a tolerancia eszméiből építkezik. A reformáció Genfje főként a vallásuk miatt üldözöttek képviselőinek menedékeként szerepelt, amely a 16. század egyik intellektuális-szellemi központjaként alapozta meg a jövőjét. A 17. század Genfje nagylelkűen és erején felül gondoskodott XIV. Lajos üldözött hugenottáiról,⁷⁵ miközben a „protestáns bank” nemzetközi kiépülése a város finansziális biztonságát teremtette meg.⁷⁶ A 18. században pedig egy Rousseau-t adott a világnak, s Voltaire-rel együtt a felvilágosodás eszméire is nyitott lett, a város anyagi jóléte pedig a művészetek és a tudomány Európa-szerte kimagasló pártfogását tette lehetővé.⁷⁷ A 19. században egy genfi kereskedő, Henry Dunant alapította meg a *Nemzetközi Vöröskeresztet*, az első világháború után pedig a *Népszövetség* Genfet választotta székhelyéül.

72 Ld. Bulletin de l’A.M.R... 1917. No 10. 8. A beszédet töredékesen közli A genfi reformáció-émlék leplezése címen a PEIL 1917. 376.

73 Paul E. Martin: 1536–1936. Un grand anniversaire genevois. Genève, 1936. 9.

74 Charles Borgeaud: La destinée de Genève. Genève, 1926. és főként Robert de Traz: L’esprit de Genève. Paris, 1929. különösen 1–57.

75 Ennek árnyalt bemutatása: Genève au temps de la révocation de l’édit de Nantes 1680–1705. (Ouvrage collectives.) Mémoires et Documents de la Société d’Histoire et d’archéologie de Genève. L. Genève–Paris, 1985.

76 Ennek kiépülését nagyszerű szintézisében Herbert Lüthy írta le: La Banque Protestante en France, de la Révocation de l’Édit de Nantes à la Révolution. I–II. Paris, 1959–1961.

77 Jean Starobinsky: L’essor de la science genevoise. In: Les savants genevois dans l’Europe intellectuelle du XVIIe au milieu du XIXe siècle. Éd. Jacques Trembley. Genève, 1987. 7–22.

Az „esprit de Genève” kikristályosodó hagyományával szemben a protestantizmus belső, vallásos megújulását a Kari Barth nevével fémjelzett „dialektikus teológia” genfi recepciója jelzi. A barthiánusok elutasítják a megelőző korok historizmusát, a reformációnak számukra nem elsősorban történelmi szerepe, hanem teológiai üzenete fontos (hiszen a reformátorok nem kultúrprogramot hirdettek, hanem az Evangéliumhoz, Isten Igéjéhez való visszatérést sürgették és nem a világot, hanem az Egyházat – melynek egyetlen feje Jézus Krisztus – kívánták megreformálni). A főleg fiatalabbak által képviselt teológiai megújulás nagy súlyt helyezett az egyetemes papság eszméjére, mely a laikus szerepvállalás fontosságára int és a „protestáns individualizmus” helyett a közösség szolgálatát vállaló hívő eszményképét vallja.⁷⁸ A teológiai megújulás lendületében felvillant az ökumenikus dialógus lehetősége is és a szétforgácsolódott protestáns felekezetiesség helyett a reformáció üzenetének egysége, valamint a protestantizmus egyetemessége nyert hangsúlyt.⁷⁹ Együtt van tehát jelen folytonosság és megszakítottság a harmincas évek protestáns gondolkodásában, a historizmust elutasító „dialektikus teológia” a múlt századi *réveil* eszkatologizmusától eltérően mégsem vetette el, hanem igenelte a társadalmi szerepvállalást.

A genfi emlékmű és a magyarság

A genfi nemzetközi reformáció-emlékmű hatástörténetének egyik fontos vetülete, az emlékműterv és a Kálvin-jubileumi ünnepek fogadtatása a magyar református egyházban és közvéleményben.

A gondolatot először Balogh Ferenc debreceni egyháztörténész professzor ismertette egy kisebb vidéki lapban, majd a genfi emlékmű-egyesület nemzetközi felhívása nyomán, amelynek során 1907-ben a magyar református egyház egyetemes zsinatát is levélben keresték meg, a zsinat lelkési elnöke, Antal Gábor dunántúli püspök és világi elnöke, báró Bánffy Dezső volt miniszterelnök a genfi lapokban is közölt közös nyilatkozatban biztosították az egyesületet támogatásukról. A szélesebb protestáns (elsősorban református) közvélemény Kovács István fiatal, Angliában is tanult lelkésznek, a *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 1908. május 10-i számában *Hol késünk?* címmel közzétett vezércikkéből ismerhette meg az emlékmű-állítást tervét. Kovács, aki maga is szerkesztője volt a hetilapnak, először Kálvin személyiségének nagyságáról és Genf szerepéről írt. Kitért arra, hogy az emlékmű terve milyen nagy visszhangot váltott ki Európában és a tengerentúlon egyaránt, amelynek egyik fényes bizonyítéka, hogy az amerikai emlékműbizottság tiszteletbeli elnökségét maga az Egyesült Államok elnöke vállalta el, s hogy a terv megvalósítása érdekében mindenütt gyűjtés indult. Ezután a Kálvin-jubileum jelentőségét emelte ki és a felállítandó emlékmű céljáról szólt, mely újból összefűzi a protestáns nemzeteket. Mit jelent mindez számunkra? Kovács szerint ebben a „világgraszoló manifesztációban a kontinens legnagyobb egyházának is részt: kell vennie” és „...annak a hatalmas emlékműnek felállításához a magyar kálvinisták százezreinek is hozzá kell járulniuk a maguk fillérjeivel”.

Ezért a következő programot tűzi ki célul: magyar bizottság alakítása; mozgalom indítása, hogy a reformáció emlékünnepe, október 31-én a templomok szőszékeiről Kálvin életéről és küzdelmeiről halljon a református egyház minden fia. Kovács véleménye az,

⁷⁸ Paul Tournier: „Ce que Dieu réclame de nous” és Alexandre Martin-Achard (mindketten világiak): „L’absolu chrétien seul rémède a la détresse de notre temps”. In: 1536. Souvenir de la Réformation a Genève IVe centenaire. Genève, 1936., id. *O. Fatio*: i. m. 126.

⁷⁹ *O. Fatio*: i. m. 127.

hogy ennek értékes gyümölcsei lehetnek nemcsak a magyar kálvinisták, de az egész magyarság számára is.

Kovács felhívása nyomán megindult a szervezőmunka, mely két szálon futott, egyrészt az emlékműre való adakozás megindítása, másrészt a genfi jubileumi ünnepségeken való minél reprezentatívabb magyar részvétel megszervezése körül. A közadakozást Baksay Sándor, a dunamelléki egyházkerület püspökének támogatásra felszólító 1908. szeptember 1-jei körlevele indította meg. A püspök ebben emlékeztet a kálvini reformáció jótéteményeire s arra a tényre, hogy a magyar protestáns egyház számban Európa legnagyobb protestáns egyháza: „szeretnénk ezért is múltunk, nevünk és számunknak feljogosító helyet kapni az emlékművön”.⁸⁰ Baksay tehát felszólítja a presbitériumokat, hogy november első vasárnapján a templomperselybeli adakozást genfi emlékmű céljaira fordítsák. Az összegyűlt 23 ezer korona tanúskodik a felhívás eredményességéről; s a gyűjtés a többi egyházkerületben is sikerrel járt, mintegy 40 ezer korona gyűlt össze, így a jubileumi ünnepségekre a magyar egyház a svájciak után a legnagyobb mértékben járult hozzá az emlékmű anyagi feltételeinek megteremtéséhez.⁸¹

A genfi emlékműpályázatra a magyar Horvai János is készített egy makettet, amely ugyan nem lett pályagyőztes, de megosztva harmadik díjat kapott a 71 benyújtott pályázat között, s habár sem koncepciója (középpontban Krisztus álló alakjával), sem a környezethez nem alkalmazkodó építészeti megoldása nem nyerte meg a nemzetközi zsűri tetszését, szoboralakjainak művészi megformálása a bírálók szerint is felülmúlta valamennyi pályaművet.⁸²

Az ünnepségre való kiutazást a Kálvin-szövetség szervezte, még hozzá olyan sikeresen, hogy a legnépesebb (kb. 140-145 fős) küldöttséget a magyarok alkották. A genfi úton részt vevők az ország legkülönbözőbb pontjairól jöttek, s társadalmi összetételük tekintetében is erősen megoszlottak. Legtöbb persze a lelkész és teológushallgató, de országgyűlési képviselő, alispán, miniszteri tanácsos, földbirtokos éppúgy előfordult köztük, mint ügyvéd, jegyző vagy tanítónő.⁸³

A küldöttség nem kis feltűnést keltett, melyhez a genfiak (a gyűjtés eredményének ismeretében különösen érthető) szíves, sőt némely tekintetben megkülönböztetően szívélyes vendégfogadása is hozzájárult. Már hónapokkal a rendezvények előtt népszerűsítő cikkek jelentek meg az európai Oriens széléről érkezett vendégek országáról, sőt az emlékmű elemzésében egyik forrásunkként szolgáló jubileumi emlékkönyv külön is foglalkozott a magyarokkal. Alexandre Claparede magyar protestantizmusról szóló cikke a magyar protestantizmus történetének bemutatása keretében a Mohács utáni köztörténetet is vizsgálta, majd ismertette a sajátos, a református világban egyedülálló püspöki rendszerű egyházszerkezetet, végül megemlítette, hogy az emlékműgondolat milyen sikert aratott a magyar protestánsok körében.⁸⁴ A magyar küldöttség számára külön magyar nyelvű istentiszteletet biztosítottak a

80 A püspöki felhívást Készülődés a Kálvin-jubileumra címen jelentette meg a PEIL. 1908. 583.

81 Az összes befizetett adomány mintegy 7%-a (50 000 frank) a magyar kálvinisták adományából származik. Ld. a 68. jegyzet referenciáját. Magyar nyelvű tájékoztatás: A genfi reformáció-emlék leleplezése. PEIL 1917. 376. Ez a jelentős anyagi hozzájárulás tette lehetővé, hogy a magyar református vezetők érvényt tudtak szerezni azon igényüknek, hogy Bocskai személyével a magyar reformátusok, tágabb értelemben pedig a közép-európai protestantizmus is helyet kapott az emlékművön. Bánffy Dezső és Kun Bertalan a Bizottsághoz írt 1908. szept. 1-jén kelt levelét közli a Bulletin de l'A.M.R... 1908. No 4. 6.

82 Les Jubilés... 48. A makett egyébként jelenleg is látható a református egyház Ráday Kollégiumának épületében.

83 A genfi úton részt vevők névsora. PEIL 1909. 468.

84 *Alexandre Claparede: Le protestantisme en Hongrie.* In: Les Jubilés... 27–30.

Saint-Pierre-ben, a főtemplomban és a mellette levő *Auditoire*-ban (ahol a 16. században Kálvin tartotta akadémiai előadásait), a magyar küldöttség vezetői francia nyelvű ülésen mutatták be a magyar protestáns múltat és jelent. Pruzsinszky Pál teológiai tanár a magyar református hagiográfia egyik kiemelkedő pontját, a prédikátor-gályarabok történetét eleve-nítette fel a termet zsúfolásig megtöltő 600 érdeklődő előtt, míg Kovács István a magyar protestánsok helyéről beszélt, külön kiemelve a politikai, tudományos és kulturális életben elfoglalt vezető szerepüket.⁸⁵ Az ünnepségen Gyökössy Endre és Lampertth Géza alkalmi költeményei magyar és francia nyelven hangzottak el, Szcenci Molnár Albert szoltáraitól énekeltek néhányat a magyarok, és befejezésül elhangzott a *Szózat* és a *Himnusz*.

A magyarok iránti érdeklődés valóban óriási volt, a külföldi küldöttek körében is. Doumergue professzor például genfi élményei hatására a következő évben Magyarországra látogatott, hogy közelebbről megismerkedjen a protestantizmus itteni viszonyaival: tapasztalatairól kisebb könyvben számolt be.⁸⁶ A genfi közönség számára pedig Claparede állított össze egy francia nyelvű, kisebb kötetet a magyarok genfi szerepléséről. Érdemes ennek előszavából idézni, mert megmutatja, milyenek is látta a kálvinizmuson keresztül a magyarságot egy század eleji magyarbarát genfi notabilitás, s rajta keresztül a genfi közvélemény. Claparede kiemeli a magyarokra jellemző „dús, keleti képzeletet”, majd szemléletes mondatokban festi le az „akácfák szegélyezte, hófehérre meszelt alföldi házakban lakó barna bőrű, festői öltözetben, méltóságosan lépdelő szép embereket”, akiknek ragyogó tisztaságú kis házaiba belépve a távol idegenből érkezett nyugati utazó a falon a nagy reformátor arcképét találhatja, s akik templomaikban Bèze és Marot szoltárait éneklék, s büszkén vallják magukat kálvinistának. Az ünnepség hatására sokan közülük elhatározták, hogy franciául fognak tanulni.⁸⁷

A Protestáns Egyházi és Iskolai Lap 1909-es évfolyama számos tudósítást közölt az ünnepségekről, kivonatokat jelentetett meg az ünnepi és tudományos szónoklatokról, a magyarokról kialakult általános pozitív benyomásról. A lelkes beszámoló hangulatát, tartalmát legjobban Kovács István *A genfi ünnepek tanulságai* címen megjelent cikke összegzi, írásában Kovács feleleveníti a magyarok genfi szereplését, amely az első alkalom volt, hogy a magyar kálvinista egyház a világ protestánsai körében ily nagy tömegben megjelent, ahol érdeklődést, jóindulatot ébresztett maga iránt. De felhívta a nyelvtanulást (angol, francia) szükségességére is a figyelmet: „...tanuljanak ifjaink nyelveket s mindjárt főlszakadoznak a zsilipek s hőmpölyögve árad felénk a külföldi egészséges: hitet, szeretetet árasztó áradat s ellensúlyozza az egész hitéletünket sivársággal, élettelenességgel, kételkedéssel betöltő német teológiát. Szakítsuk le magunkat végre-valahára a német tudomány emlőiről. A németektől inkább csak élettelen rendszereket, hipotéziseket, kételkedést tanulhatunk, élő hitet, egyházszertetet, hithűséget elsősorban svájci; és angol meg skót testvéreinktől!”⁸⁸

Kovács cikke jelzi, hogy mit jelentett, mit hozott a magyar protestantizmus számára a genfi Kálvin-jubileum. A modern politikai és társadalmi viszonyok között felújított nemzetközi protestáns szolidaritás gondolata nálunk is népszerű lett, annál is inkább, mert mi annak egyértelmű kedvezményezettjei lettünk volna. A kortársak úgy érezték, a nemzetközi

85 „...a protestánsok írták az első magyar történelmet, az első magyar nyelvtant, az első magyar bölcsészeti művet”; a genfi protestáns lapokban megjelent beszédeket az itthoni egyházi sajtóban *Tari Imre* ismertette: A genfi ítélete a Kálvin-jubileumon megjelent magyarokról. PEIL 1909. 508.

86 *Emile Doumergue*: La Hongrie Calviniste. Toulouse, 1912.

87 *Alexandre Claparede*: Les voix magyares au jubilé de Calvin. Genève, é. n. [1910.] előszava magyarul

Kovács István fordításában jelent meg: Magyar hangok a Kálvin-jubileumon. PEIL 1911. 35–37.

88 *Kovács István*: A genfi ünnepek tanulságai. PEIL 1909. 474–475.

összehasonlításban is sikeres gyűjtés eredménye, a küldöttségre irányuló érdeklődő figyelem nemcsak a magyar protestantizmus, de az egész magyarság megbecsülését jelentette, amire olyan korszakban került sor, amikor a nyugat-európai országokban (így különösen Nagy-Britanniában) romlott megítélésünk. Az európai liberális közvéleményben rólunk élő, 1848-1849 presztízsen és a kossuthi függetlenségi gondolat népszerűségén alapuló pozitív kép már eltűnőben volt, s fokozatosan helyet adott a nemzetiségelnyomó negatív magyarságképnek.⁸⁹ A genfi Kálvin-ünnepség kapcsán létrejött protestáns-magyar kultúrdiplomácia érzékelte ezt a következményeiben nem is sejtett veszélyt, és ezért a kedvezőtlen változás ellen-súlyozására törekedett.

A protestáns hetilap továbbra is figyelemmel kísérte az emlékmű elkészültét, tudósított annak felavatásáról.

Valószínűleg a genfi emlékműterv hatása is közrejátszott egy Kálvin-szobor debreceni felállításának tervében. Ezzel kapcsolatban a protestáns hetilapban érdekes írás jelent meg, amely az emlékművek és a protestantizmus viszonyát elemzi.⁹⁰ Sebestyén Jenő, a kuyperi „történelmi kálvinizmus” magyar népszerűsítője jó, üdvös, a kálvini szellemiséggel összeegyeztethető dolognak ítélte Kálvin emlékezetének ápolását, mert „valljuk, hogy nagy eszmék kultusza sokkal eredményesebb, szebb, ha egy személyben állnak azok előttünk megtestesülve, s az emberek lelke is határozottan fogékonyabb a perszonalifikált ideálok megértésére”.

A továbbiakban Kálvinnak a református ember identitásában elfoglalt megkülönböztetett fontosságú szerepét taglalta:

„Kálvin nekünk sohasem csupán egy a reformátorok közül, mint Zwingli, Farel, Bèza, sőt a nagy Luther is, kik reánk nézve csak a történelem nagy alakjai ... De Kálvinnal szemben másként állunk, szinte vér szerinti rokonságban. Az ő neve a keresztyénység legtisztább, legmagasabb rendű formája, mint ahogy Kossuth a magyar nép számára az igazi függetlenséget jelenti.”

A historizálást szorgalmazó iménti sorok ellenére Sebestyén ellenzi, hogy szoborállítással adózzunk Kálvin művének. Először is, mert ez kifejezett ellentétben áll Kálvin végakaratóval (s ezért hiába csináltak a genfiak reformáció-, s nem Kálvin-emlékművet, a holland protestánsok túlnyomó többsége elutasította azt is), másrészt hazai viszonyaink között ez nevelésesen hatna, mivel a szegénység rongyrázásának tűnne. A tiszta kálvinista szellem inkább megnyilvánulhat ösztöndíj-alapításban, virágzó kálvinista-irodalom életrehívásában és sok egyéb tevékenységben. Sebestyén írása a szoborállítás jogosságát vonja kétségbe és ennek során a protestáns részről megszokott kritikát hangoztatta, a vallási historicizmus egyidejű jóváhagyásával.

Fülep Lajos 1918-as, az elkészült emlékművet tárgyaló kritikái ismertetése azonban enél is tovább jutott. A művészettörténész-esztéta (és református lelkész) Fülep először a modern emlékműveket teszi általános bírálat tárgyává: „...kolosszális méretű emlékművek felállítására művészi szempontból mindig fölöttébb problematikus. Sőt nem is problematikus: lehetetlen. Oka ennek ... honnan vegye a szobor az architektúrát? ... Ma nincs vagy legalábbis nem alkalmas még az új architektúra arra, hogy monumentális emlékművek keretévé váljék ... A monumentális emlékmű kénytelen idegen, átvett formákkal operálni, eklektikus módon – s ezzel bevallja önön lehetetlenségét.”⁹¹

89 *Jeszenszky Géza: Az elvesztett presztízis. Magyarország megítélésének megváltozása Nagy-Britanniában (1894–1918).* Bp. 1994.; az amerikai sajtóban az említett negatív kép csak jó évtizeddel később, 1917-től nyer teret: *Glant Tibor: Magyarország az amerikai sajtóban az első világháború idején.* Actas 1996. 1. sz. 36–52.

90 *Sebestyén Jenő: A Kálvin-szobor.* PEIL 1911. 736–737.

91 *Fülep Lajos: A reformáció nemzetközi emlékműve Genfben.* PEIL 1918. 63.

A genfi megrendelők is sejtették ezt, ezért nem akartak művészeti, hanem kifejezetten historikus emlékművet, melynek jelszava „történelem és pontosság”. Fülep dicséretében is fenntartással szól e program megvalósulásáról: „...az emlékműnek két lehetetlenség között kell választania: a között, hogy igazi műalkotás legyen, de azzá nem lehet és a között, hogy *ne* legyen műalkotás, akkor ez utóbbi – noha szintén lehetetlen – mégis elfogadhatóbb és tiszteletreméltóbb, mert a képességek ismeretéről, fegyelemről, lemondásról tesz tanúságot és nem hoz létre szörnyűségeket. Ez a józan önismeret és fegyelem szólal meg az emlékművön s ebben már csakugyan van valami a kálvinista szellemből, ha nem egyenesen a Kálvin kompromisszumokat nem ismerő, keményen formáló logikus szelleme is az.”⁹²

Ha az emlékmű szörnyűségeket nem is képvisel, mégiscsak az alkotók szándékainak a csapdájába esik: „...így áll a dolog: vagy művészet és rajta keresztül *esetleg* történeti hűség is, vagy művészetnélküliség s vele *bizonyosan* történelmi hűség nélküliség is.”⁹³

Az emlékmű alakjai ugyanis egyforma pózba kényszerítve egyáltalán nem a kívánt mondanivalót tükrözik, sem a valóságban oly eltérő karakterek dinamikus sokféleségéről nem valának. „Ha a feliratok nem jeleznék, nem gondolnók, hogy az akció legnagyobb hősei közül, akiket az újkor látott, valók ezek a kontemplatív anachoreták, akiket inkább tudunk elképzelni a tébai sivatagnak valamelyik kolostorában, mint a történelem küzdőporondján.”⁹⁴

A genfiiek figyelme azonban erre is kiterjedt. Fülep egyetértőleg idézi a hivatalos kalauzt, mely szerint a közönséges szokással ellentétben az emlékművön a feliratok az igazán lényegesek és az alakok illusztrációul szolgálnak. De – fűzi tovább a gondolatot Fülep – akkor mi szükség volt erre a költséges illusztrációra? Azok, akik oly kitűnően látták az emlékmű művészi lehetetlenségét, az igazi kálvini szellemnek akkor tettek volna inkább eleget, ha emancipálták volna magukat a műemlék modern babonája alól, s százezrekbe kerülő történelemkönyv helyett közhasznú épületet, templomot, iskolát vagy ehhez hasonlót emelnek, hiszen mégiscsak ez felel meg a reformátorok szellemének – zárja cikkét a lelkes-művészetfilozófus.

Jelentősége van annak, hogy ugyanaz a lap, amely a század első évtizedében fenntartás nélkül lelkesedett az emlékmű gondolatáért, alig egy évtized múlva, a világháború harmadik évében a historikus emlékműszobrászatot radikálisan elutasító esztéta-lelkész udvarias, de alapjában elutasító kritikáját adta közre az elkészült emlékműről. Így az is elmondható, hogy az emlékmű magyarországi hatástörténetének vizsgálata is hasonló átértelmezési folyamatot jelez, mint a genfi hatástörténeté.

A protestantizmus egyetemessége mint történelmi probléma

A genfi reformáció-emlékmű nemzetközi protestantizmus-koncepciója többnyire politikai és politikai filozófiai alapokon nyugszik, teológiai értelemben azonban semmiképpen sem egyéges. Főbb elemei: a kálvinizmus alapja a nemzeti mozgalmaknak, az alkotmányos jogfejlődésnek és a lelkiismereti szabadság, a tolerancia győzelmének. E koncepció érvényesítése érdekében nem egy, mai szemmel nehezen elfogadható historicista ireneizmust is tartalmaz. Az emlékmű, bár a reformációt mint homogén vallási-kulturális mozgalmat értelmezi, nem ad választ a protestantizmus két nagy ága: a lutheranizmus és a kálvinizmus egymáshoz való viszonyának, és történelmi szerepének kérdésére. Az *egész* reformáció tör-

92 I. m. 64.

93 I. m. 64–65.

94 I. m. 64.

ténelmi jelentőségét megörökítő emlékmű két oldalán két kötömbre fel van ugyan Luther és Zwingli neve vésvé, de tevékenységük, eszme-, illetve társadalomtörténeti hatásuk elemzése nem szerepel a történelmi programban, amely szűkszavúan közli, hogy a műüket a kálvinizmus keretein kívül beteljesítő reformátorok emlékműve Zürichben és Wormsban található, s szükségszerűen kisebb szoborral való megörökíttetésük csak „bántó kontrasztot alkotna Kálvin és reformátortársai monumentális szoborcsoportjával”.⁹⁵

További kérdésként vetődik fel, hogy az emlékmű miért csak 16–17. századi eseményeket és személyeket örökít meg. Az emlékmű programjában erre nem találunk semmiféle utalást, így csak találgathatunk: vajon az alkotók úgy gondolták: a reformáció a felvilágosodás eszmevilágában való feloldódással történelmi szerepét betöltötte, s a progresszió fátylavívőjének helyét a politikai liberalizmus vette át tőle? A századelő liberális történetiszemléletébe mindenesetre könnyen belefér egy ilyen elképzelés.⁹⁶

A protestantizmus egyetemességének és vele összefüggően a reformáció egységének kérdésköre ma is sokakat foglalkoztat az eszmetörténészek és az egyháztörténészek körében. Beszélhetünk-e egyáltalán reformációról mint egészről vagy csak egyazon név alá sorolt vallási, társadalmi, gazdasági, impulzusok sokféleségéről? Vagy e sokféleséget talán olyan alapvető összefüggések fűzik egybe, melyek mögött mégis egy egységes egészet kell értenünk?⁹⁷

A „protestáns tradíció” problémája szintén aktuális historiográfiai kérdés. Protestáns teológusok inkább a „reformáció örökségéről” beszélnek, hiszen az előbbi fogalom azt sugallhatja, hogy a protestáns egyházhoz tartozók hite más forrást is ismer, mint az Evangélium. Ennek kapcsán két kérdés merül fel: vajon a 16. századi reformátorok írásainak milyen normatív ereje van (ill. kellene lenni) a mai protestánsok vallásosságában? (Ez inkább teológiai jelentőségű.) A másik kérdés a dialektikus teológia kritikája nyomán hitelét veszített „protestáns ideológiára” vonatkozik: van-e történeti valóságtartalma, és valóban a protestantizmushoz kötődik-e? Az emlékmű eszmeiségének sarokpontját alkotó toleranciagondolat, bár gyökereiben 16. századi, de éppen a reformátorokkal szemben fogalmazódik meg Sébastien Castellio részéről, és eszmetörténeti kiteljesedése a 18. században együtt járt a keresztény teológia sarkalatos tételeinek tagadásával. Kérdésként merül fel az is, hogy a protestáns karakterisztikumoknak nevezett erények, úgymint: a vállalkozás, a mértékletesség, a nagyvonalúság és a diszkréció, a pénz szerepének demisztifikálása, elkötelezettség a gyengék és kisebbségben levők iránt, valóban az írásból levezetett, a reformált egyházakhoz kiemelten köthető értékek-e?⁹⁸

A kálvinizmus egyetemes történeti szerepének értékelése jelentős változáson ment keresztül az elmúlt kilenc évtizedben. Közvetlen összefüggés nem áll fenn, mégis feltűnő, hogy a negyvenes–ötvenes években lezajlott Weber-vita időben követte a kultúrprotestantizmus Karl Barth által kezdeményezett „perét”. A mai értékelők nem a kálvini tanításoknak az újkori történelem fejlődésére gyakorolt politikai és gazdasági hatásaiban (melyek annyira

95 Guide illustré... 2.

96 Sőt a radikálisabb ideológiák is kínálkoztak örökösül. Magyarországon például Szabó Dezső 1913-ban a protestantizmus lényegi ismérveként azt jelölte meg, hogy „tartalmában újra és újra megújítja magát”, ezért a neves író és publicista ekkori álláspontja szerint a protestantizmusnak a „szociáldemokrácia harcos organizmusává kellene válnia”. *Szabó Dezső: A magyar protestantizmus problémája*. Nyugat 1913. 14. sz. 121.

97 *Berndt Hamm–Berndt Moeller–Dorothea Wendeborg: Reformations-Theorien*. (Ein kirchenhistorischer Disput über Einheit und Vielfalt der Reformation.) Göttingen, 1995. A kortárs reformációkutatás állásáról tájékoztat *Peter Blickle: Neuorientierung der Reformationsforschung?* *Historische Zeitschrift* 1996. Bd. 262. 481–493.

98 *O. Fatio: i. m. 20–21., valamint Úő: Le protestantisme a-t-il un avenir?* Genève, 1986.

összetett és áttételes módon jelentkeztek, hogy kérdéses egyáltalán hatásról beszélni) látják a kálvinizmus egyetemes történeti jelentőségét, hanem széles értelemben vett kulturális szerepében: Kálvin teológiai tanítása, amely minden egyes hívő kötelezettségévé teszi hitének megismerését és megértését, a „felelős ember” ideáljának kialakításához járult hozzá. A reformáció egyetemes történeti jelentősége mindinkább olyan megfogalmazást nyer, melyben a reformációkép állandó metamorfózisaira helyeződik a hangsúly: így például a genfi reformáció-megemlékezések története és maga az 1917-re elkészült nemzetközi reformáció-emlékmű által közvetített ideológia is azt tanúsítja, hogy a kortársak a reformáció képét s vele együtt a reformátorok történelmi szerepét egészen az első világháborúig mindig koruk domináns kulturális paradigmáinak megfelelően értelmezték át. Mindez a protestantizmus és a nyugati kultúra közötti a 16. századtól a 20. század közepéig megszakítatlan fennálló szoros összefüggésre utal.⁹⁹

A reformáció genfi emlékműve egy hosszú korszak végén áll, hatástörténete azonban szinte elkészültétől fogva egy új történelmi identitástudat kereteibe illeszkedik; erről vall Illyés költeménye, amely a jó ügyért történelmi szerepet felvállaló ember megítélését etikai, történetfilozófiai problémává emeli.

PÁL HATOS

HISTORICAL TRADITION AND THE REFORMATION. INTERPRETATIONS OF THE MEMORIAL OF THE REFORMATION IN GENEVA

The author examines the history of the building of the international memorial of the Reformation in Geneva between 1909 and 1917 and the impact it had. He also analyses the interpretation of the Reformation it represents. The aim of the article is to put this interpretation into a historical perspective. It also provides, however, useful additions to the systematisation of the early 20th century way of thinking which manifested itself in the putting up of historical monuments. Moreover, it gives insight into how the European Protestants saw themselves at the turn of the century. The author summarises at first the international literature on memorials as such, then he moves on to an analysis of the function of historical monuments. He sketches the changes in the notion of the Reformation in Geneva between the 16th and the 20th centuries. He pays special attention to the commemorations connected to the Reformation, since the memorial is a „genre” connected to anniversaries. The above mentioned monument of the Reformation was set up on the 400th anniversary of Jean Calvin’s birth.

Geneva’s Protestant intellectuals worked out the historical „programme” of the monument. They were guided by Charles Borgeaud, professor in history at the University of Geneva. The cornerstones of this programme were laity, public opinion mindedness and historicity. The first is represented on the monument by monarchs, military commanders and politicians (Coligny, Cromwell, William of Orange, Friedrich Wilhelm, etc.), the major figures next to Calvin himself and his immediate followers. The opinions on the memorial-plan show a strong need to form a stabile and homogeneous historical opinion. It is a telling example of the intellectuals’ attempts to

99 Kérdés persze, miért ekkor szűnt meg a jelenlétvesztésként is értelmezhető kapcsolat. A szekularizáció nem elégséges magyarázat, hiszen az eszmetörténeti értelemben már jó száz évvel korábban bekövetkezett. A kérdésről bővebben *Christian Duquoc: Fonction contemporaine de la Réforme. Revue théologie et de philosophie* 1986. 179–186., különösen 182. skk.

reassess their role in the forming „mass-society”. Lastly, historicity replaced theology. The historical picture of the 19th century liberalism, which was also shared by a considerable number of contemporary Protestants theologians, was based on the freedom of the society creating human being. It was opposed to Catholicism, which *directly* derived the legitimacy of the worldly power and social activity from Providence.

The author compares the Genevese programme with that of the monuments of Luther in Worms (1868) and Servet in Vienne (1911). The former was erected earlier, in the heyday of historical minded Protestantism. The memorial in Geneva dates from the end of that trend. The monument in Worms is a pointedly German national one, and connects the Reformation with the German national revival. Its putting up was a historical deed. The monument of the Reformation in Geneva is international in its character, independent of everyday politics and it conveys historical-cultural meanings. It suggests that there is kinship between modernity and the Reformation. The Servet memorial is a manifestation of the French „culture-war”. Although it resembles the Genevese one in its cultural and international aspirations, its polemical and ideological message shows its particular significance.

The author briefly mentions the history of the memorial’s impact. The main watershed was the World War I., which discredited the programme of international Protestant solidarity and that of cultural Protestantism. Hatos also traces the impact of the monument in Hungary. The ideology, one of the representations of which was the international monument in Geneva (1917), proves that until the World War I. the contemporaries interpreted the Reformation and the historical importance of those who carried it out according to the dominant cultural paradigms of their age. This shows a continuous and close relationship between Protestantism and the culture in Western Europe between the 16th and the 20th centuries.